ANTONIO GRAMSCI

Levelek a börtönből

SZIKRA

Antonio Gramsci

LEVELEK A BÖRTÖNBŐL

PALMIRO TOGLIATTI
AZ OLASZ KOMMUNISTA PÁRT FŐTITKÁRÁNAK
BEVEZETŐ TANULMÁNYÁVAL

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1949

Felelős kiadó: Aczél Tamás
Légrády-nyomda, Budapest. Igazgató: Agárdi Károly.

Antonio Gramsci levelei

LETTERE DAL CARCERE címen, Giulio Einaudi kiadásában, Torinóban, 1947-ben jelentek meg olasz nyelven. A válogatás ennek a kiadásnak alapján készült.

FORDÍTOTTA

RÓNA IRÉN

ANTONIO GRAMSCI, AZ OLASZ MUNKÁSOSZTÁLY VEZÉRE

ÍRTA:

PALMIRO TOGLIATTI,
AZ OLASZ KOMMUNISTA PÁRT FŐTITKÁRA

Amikor 1928-ban Antonio Gramscit, az olasz parlament tagját, akit ebben a minőségben az alkotmány által biztosított immunitás védett, el nem követett bűncselekmények vádjával a római kivételes törvényszék elé hurcolták, a fasiszta ügyész nem törekedett arra, hogy bebizonyítsa, hogy a vádak tényeken alapulnak. A vádirat lényegében arra szorítkozott, hogy egyszerűen kimutassa, hogy Gramsci elismert vezére volt a Kommunista Pártnak, amely pedig Gramsci letartóztatásának idején legális párt volt Olaszországban. Az ügyész cinizmusa és brutalitása még ezen is túlment. „Húsz esztendőre — mondotta — meg kell akadályoznunk ennek az agynak működését." A bírói palástba bújt fasiszta hóhér, mikor ezt kimondta, nemcsak a fasiszta hatóságoktól és Mussolinitól személyesen kapott parancsnak tett eleget, — annak a parancsnak, hogy az ítélettel Gramscit fizikailag meg kell semmisíteni, — de leleplezte az egész bírói komédiát is. Brutálisan megmutatta a pör, az ítélet és az üldözés meztelen lényegét, mely Gramscit a halálba hajtotta: a félelmet és gyűlöletet, melyet az országot kormányzó reakciós kasztok érez-

tek a munkásosztállyal szemben. Ez a gyűlölet volt Gramsci üldözője a pör és az ítélet után is, szakadatlanul, egész haláláig. Ezt a gyűlöletet akarták kielégíteni, mikor Gramscit meggyilkolták.

A reakciós olasz burzsoázia és Mussolini parancsára Gramscit bebörtönözték, elzárták az egész világtól, őt, aki csak az emberekkel, a dolgozókkal való folytonos és sokszálú kapcsolat által élt, akiknek lelkét, szükségleteit mélyen ismerte és akik őt szerették. A reakciós burzsoázia és Mussolini parancsára hurcolták börtönről börtönre, bilincsekbe és súlyos láncokba verve, szörnyű fogolyszállító vagonokban, élve eltemetve; négy fal közé szorítva, ahol moccanni nem lehet, míg a kocsi, tehervonatokhoz csatolva vagy elhagyott állomásokra tolatva izzott a forró nyári napban, vagy zuzmara vonta be téli hidegben, szélben, esőben, hóban.

Mussolini parancsára, éveken keresztül, a börtönőrök minden éjjel kétszer-háromszor lármásan nyitottak be Gramsci cellájába, hogy megakadályozzák az alvásban, hogy testi és idegerejét a végső kimerültségig hajszolják. Mussolini parancsára a beteg, lázas, rendszeres étkezésre képtelen, ágybanfekvő beteget hetekig nem részesítették orvosi segítségben. Az „orvos", akit megvizsgálására küldtek, azt mondta Gramscinak, „örülhet, hogy még meg nem öltük", és kijelentette: „nem tartja szükségesnek kezelését, mert fasiszta létére nem kívánhat egyebet, mint pusztulását". Amikor végre a nemzetközi proletariátus harca és az emberiség legjobbjainak tiltakozása kényszerítette Mussolinit, hogy Gramscit kihozassa a zárkából, amelyben teste rothadt, és hogy orvost engedjen hozzá, — 18 csendőrt és 2 detektívet rendeltek ki mellé az államvédelmi osztály egy megbízottjának vezetésével, hogy őrizzék őt, aki eszméletlenül feküdt a vastag vasrácsokkal elzárt kórházi ablak mögött a nyomorúságos szobában, napokig nem tudva magáról semmit, még arra is képtelen volt, hogy idegen

segítség nélkül ágyából felemelkedjék. Az utolsó hónapokban nyilvánvalóvá vált, hogy Gramsci szervezetének, melyet tízévi börtön és a betegségek megroncsoltak, különleges ápolásra lenne szüksége, hogy tovább is ellenálljon. Emésztése egyáltalán nem működött már, úgy hogy teste semmi erőt nem kaphatott a táplálékból. A börtönrezsim következtében szerzett urémiája folytán kihullottak összes fogai. Az urémia-rohamok mind gyakoribbak lettek és veszélyeztették szívét. Végtagjai megdagadtak. Errendszere a friss levegő nélkülözése folytán, fény és mozgás hijján elmeszesedett és az érelmeszesedés veszedelmesen súlyosbodott. Lélekzési nehézségei voltak, minden mozdulata fájdalmas volt. Élete lassanként kegyetlen agóniává változott. Nagy elvtársunk hóhérai lesték, bűnös örömmel figyelték ezt az agóniát. Az orvosok úgy viselkedtek vele szemben, mint akik azt a parancsot kapták, hogy egyszerűen hagyják meghalni. Nem lehet kétséges, hogy valóban kaptak ilyen parancsot, mert az utolsó hónapokban, míg Gramsci állapota napról-napra súlyosbodott, se meg nem vizsgálták, se nem kezelték és semilyen ápolásban nem részesítették.

Mindennek ellenére számunkra, akik tudtuk, hogyan harcolt Gramsci hosszú börtönévei alatt, minden erejével *a maga életéért*, úgy, ahogy minden forradalmárnak harcolnia kell — mert tudta, hogy élete becses, hogy a munkásosztálynak és pártjának szüksége van reá, — számunkra halála mégis megmagyarázhatatlan rejtély marad. A kínzások hosszú sorát vajjon nem tetőzte-e még be egy utolsó, kimondhatatlan bűncselekmény is? Aki Mussolinit és a fasizmust ismeri, tudja, hogy ez a feltevés jogos. Gramsci halála megmagyarázhatatlan, főleg azért, mert három nappal azután következett be, hogy különböző általános amnesztiarendeletek folytán megrövidült büntetése éppen letelt és végre joga lett volna szabad emberként barátokat, megbízható orvo-

sokat hívni és magát megfelelően kezeltetni. Halála megmagyarázhatatlan, mert éppen akkor következett be, amikor szervezetének maradék ereje kétségtelenül akcióba lépett, hogy az új helyzetnek és a reá váró új feladatoknak megfelelhessen.

Mussolini 1924-ben parancsot adott Matteotti meggyilkolására, mert Matteottinak a parlamentben való erélyes fellépése, amely a néptömegek igazságérzéséhez és szabadságvágyához szólt, abban a válságos pillanatban igen veszedelmes volt a fasizmus számára. Így adott Mussolini parancsot Amendola és Gobetti meggyilkolására is, így pusztíttatta el a börtönben Gastone Sozzit, így rendelte el cinikusan száz és száz másnak, a nép legjobb fiainak kiirtását. A fasiszta diktatúra rendszerében a gyilkosság a kormány normális eszköze. De Gramscit, ez bizonyos, a legembertelenebb, a legbarbárabb, a legraffináltabbul kegyetlen módszerekkel gyilkolták meg. Haldoklása tíz esztendeig tartott. Gramsci halála nemcsak Mussolinira és a fasizmus „stílusára" jellemző, de a kapitalista nagyburzsoázia és a többi reakciós olasz kaszt módszereire is. Ezek örökölték és magukévá tették az elnyomás zord, embertelen, kegyetlen módszereit, melyeknek az olasz nép évszázadokon át áldozata volt; elsajátították a papok gazságát és kétszínűségét, az idegen megszállók brutalitását, a feudális nagyurak dölyfösségét, a kalmárok és uzsorások fukarságát és mohóságát.

Mindaz a nagy és zseniális, amit az olasz nép történelme folyamán alkotott, az elnyomók elleni keserves harcban született meg. Az olasz nép soraiból kikerült legnagyobb embereket az ország uralkodó osztályai üldözték. Dantet, az olasz nyelv alkotóját, keserves száműzetésre kárhoztatták. Giordano Brunot, a modern korszak első olasz gondolkodóját, nyílt piacon máglyán égették el. Tomaso Campanella, aki a rend és igazságosság társadalmáról álmodozott, szörnyű börtön mélyén sínylődött. Galileo Galilei, a

modern kísérleti természettudomány megteremtője, kínzásokat szenvedett el. Giuseppe Mazzinit, az olasz nemzeti egység elso hirdetojét és harcosát, számúzték és a monarchia rendorebei úgy bántak vele, mint közonseges bunozovel. Giuseppe Garibaldit a rosszindulat, a gyanakvás és rágalom légkore vette korul. Népunk egesz tortenete a kulso és belso zsarnokság elleni lázadasnak, az obszkurantizmus és hipokrizis elleni harcnak, a birtokososztalyoknak a dolgozó tomegek felett gyakorolt kizsákmányoló és elnyomó rendszere elleni kuzdelemnek tortenete. Antonio Gramsci ebben a harcban esett el, de az agitáció, a propaganda, a politikai szervezes, amely eletet, — a munkásosztaly es a kommunista párt vezetojének életét — kitoltotte, mar nem csupán egy nagy egyéniség elszigetelt, a tomegektol fuggetlen lázadása. Benne az olasz nép nemcsak azt a vezetot találta meg, aki a nép életet és történelmét mélyen ismerte, a néptomegek koveteléseinek kifejezest adott és meghatározta a szabadsag, az igazságossag, a társadalmi felszabadulás célját, melyért az elnyomok elleni évszázados harc folyik. Antonio Gramsci fel tudta ismerni az olasz társadalomban azokat az osztályeroket, melyekre az a történelmi feladat vár, hogy az egesz társadalmat minden elnyomás és kizsákmányolás alól felszabadítsák. Gramsci nemcsak a nép fia és forradalmár; politikai és társadalmi gondolatainak világossága és mélysége, írásainak ereje valamennyi olasz kortársa folé helyezi. A modern korszak igazi forradalmára volt, aki az egyetlen következetesen forradalmi osztálynak, az ipari proletariátusnak iskolájában nott fel, elsajátítva a politikai és társadalmi tanok legforradalmibbját, a marxizmust-leninizmust. Gramsci szorosan a munkásosztályhoz kapcsolódott, fáradhatatlan harcosa volt a proletariátus forradalmi pártja megteremtésének, marxista volt, leninista, bolsevista.

Ezért kezelték ót a reakciós burzsoázia és Mus-

lini nemcsak mint ellenséget, hanem mint a legveszedelmesebb, a legfélelmetesebb ellenségüket. Nem volt nyugtuk mindaddig, míg Gramsci élt, míg „agya működött", amíg ki nem húnyt elméje és akarata, amíg szíve meg nem szűnt dobogni. Meggyilkoltatása azzal a határozott céllal történt, hogy a pártot, a proletariátust, országunk népét ihletett, erélyes, biztoskezű vezetőjétől megfosszák.

AZ ELSŐ OLASZ MARXISTA

Az olasz munkásmozgalom történetében, az olasz kultúra és gondolkodás történetében Antonio Gramsci az első marxista, az első igazi, teljes és következetes marxista. Ő volt az első, aki a tudományos szocializmus alapítóinak forradalmi tanításait alaposan ismerte, az első, aki megértette és magáévá tette azokat az új álláspontokat, melyeket a marxizmus későbbi fejlődésében Lenin és Sztálin által elért; az első, aki az olasz proletariátus történelmi szerepét ezeknek a tanításoknak alapján meghatározta és aki egy életen át harcolt azért, hogy a proletariátust öntudatosítsa, hogy ezt a szerepét be tudja tölteni. Gramsci Olaszország első marxistája, mert egyesítette, elválaszthatatlanul egyesítette a forradalmi elméletet és gyakorlatot, a társadalmi jelenségek tanulmányozását és magyarázatát a tömegekkel való kapcsolattal, a mindennapi politikai és szervezeti tevékenységgel; mert megteremtette és vezette a kommunista pártot, mert internacionalista volt és mert a mi pártunk és az Internacionale zászlajával kezében esett el.

Most, miután meghalt, sokan írnak róla és tisztelettel adóznak neki olyanok, akik életében elkeseredetten harcoltak ellene és akik ellen ő életében elkeseredetten harcolt. A hódolat, amellyel szellemi és lelki nagyságának adóznak, megérdemelt hódolat. De kötelességünk fennszóval és nyomatékkal kijelenteni,

hogy Gramsci nem volt „intellektuel", „tudós" és „író" abban az értelemben, ahogy ezt posthumus dicsőítői beállítani szeretnék. Gramsci mindenekelőtt *pártember* volt. A párt problémája, a munkásosztály forradalmi szervezetének megteremtése, amely képes az egész proletariátus és a dolgozó tömegek felszabadító harcát összefogni és irányítani — ez a probléma állt egész tevékenységének középpontjában, ez volt életének és gondolkodásának magva.

Antonio Gramsci fiatalon került a munkásmozgalomba, 1910 körül, abban az időben, amikor országunkban mély politikai válság tényezői voltak növekedőben. 1900 óta az ipar gyors tempóban fejlődött, míg a Po völgyében az intenzív kapitalista mezőgazdaság fejlődése egész vidékek arculatát változtatta meg. Az északolaszországi nagy iparvárosokban, a kézművesek és kiskereskedők laza tömegéből kinőtt egy nagyszámú, kompakt proletariátus, amely politikai és szakszervezeti osztályszervezeteinek sűrű hálózatát építette ki és megtanulta a sztrájk fegyverének használatát a burzsoázia ellen. A Po völgyében a mezőgazdasági proletariátus jelentős tömegeinek kialakulása felbontotta a tradicionális társadalmi és politikai erőviszonyok egyensúlyát. A nagy kapitalista mezőgazdasági vállalatok fejlődése folytán Észak-Olaszországban a „falusi szegénység", a mezőgazdasági bérmunkások hadseregévé alakult át. Az osztályszervezeteknek sűrű hálózatai — földmunkás szövetségek, szövetkezetek, a szocialista párt alapszervei — belevitték az új forradalmi szellemet a legelmaradottabb megyékbe is. A földmunkások harcos, szenvedélyes, igazságtalanságot nem tűrő tömege, egy minimális gazdasági jólétet akart, melyet évszázadokon át megtagadtak tőle. Ez a tömeg a szocializmus és a forradalom messiási, primitív felfogásától áthatva, a sztrájkok egész sorozatát folytatta és ezáltal a fegyelem és szolidaritás proletár-erényeit fejlesztette ki önmagában. A szervezett nagy töme-

zoknek a kettős nyomása alatt az államapparátus recsegett-ropogott.

Gramsci Szardiniában született, amelyet az elmaradott gazdasági és társadalmi viszonyok jellemeztek. Szegény parasztok fia volt és így alkalma nyílt arra, hogy a mezőgazdasági félproletárok, a sziget pásztorainak ijesztő szegénységét megismerje, akiket az olasz kapitalista burzsoázia a nemzeti egység megteremtése után szinte gyarmati lakosságnak tekintett és mint olyant kezelt, éppen úgy, mint Dél-Olaszország összes mezőgazdasági vidékeit. A szardiniai és délolaszországi parasztok nyomorúsága volt Észak-Olaszország ipari fejlődésének egyik feltétele. Az olasz kapitalisták kizsákmányolták Szardinia szigetének természeti kincseit és fegyveres erővel nyomták el az éhes parasztok ritka lázongásait. Az elnyomást a banditizmus elleni harccal igazolták. Hatalmának megerősítésére és különösen a délolaszországi és a szigeteken lakó mezőgazdasági tömegek leigázására a kapitalista burzsoázia szövetkezett a nagy földbirtokosokkal és a parazita vidéki burzsoáziával, mely a mezőgazdasági nagybirtokok árnyékában növekedett, és amely azt a szerepet vállalta, hogy biztosítja az elmaradott társadalmi és politikai viszonyok megőrzését, melyek ólomsúllyal nehezedtek az egész ország gazdasági és politikai életére. Észak-Olaszország ipari burzsoáziájának a délvidék reakciós kasztjaival való ez a sajátos szövetsége, mely a kapitalizmus előtti társadalmi viszonyok maradványa, sajátos reakciós jelleget adott Olaszország politikai életének abban az időszakban is, mikor a tömegek nyomása alatt, az uralkodó osztályok kénytelenek voltak a dolgozóknak szervezeti szabadságot, sztrájkjogot és a világháború küszöbén, általános választási jogot adni.

Gramsci látta, amint a szardiniai falvak parasztjai úgy mentek szavazni, hogy bevarrták zsebüket, nehogy a civilruhás rendőrök és az uraság ügynökei

lást csempészhessenek bele, hogy aztán szegényeket százával csendőrkézre juttassák és így a kormány jelöltjét megválasztassák. A burzsoázia és az olasz állam reakciós jellegének felismerése volt Gramsci politikai gondolkodásának első alapja.

„Az olasz állam, — írta — soha meg sem kísérelte a birtokos osztály irgalmatlan diktatúrájának leplezését. Azt lehet mondani, hogy a albertinus alkotmány egyetlen határozott célt szolgált: a trón sorsát erősen a magántulajdon sorsához kötni... Az alkotmány egyetlen olyan intézményt sem teremtett, mely, akárcsak formálisan is, biztosítaná az állampolgári jogokat: az egyén szabadságát, a szólás- és sajtószabadságot, a szervezkedés és gyülekezés szabadságát. A kapitalista államokban, melyek magukat liberális demokráciáknak nevezik, a népi szabadságok legfőbb védelme az igazságszolgáltatás. Az olasz államban az igazságszolgáltatás nem egy hatalom, hanem a végrehajtó hatalom egy eszköze, a trónnak és a birtokososztálynak eszköze... A miniszterelnök a birtokososztály bizalmi embere; kiválasztásában együttműködnek a nagybankok, a nagyipar, a nagybirtok, a vezérkar; a parlamenti többséget csalással és korrupcióval biztosítja; hatalma korlátlan, nemcsak ténylegesen, mint kétségtelenül valamennyi kapitalista országban, hanem jog szerint is; a kormány feje az egyedüli hatalom az olasz államban.

Az olasz uralkodó osztály nem is tartotta érdemesnek, hogy leplezze a maga diktatúráját. A dolgozó népet alsóbbrendű fajnak tekintette, amelyet minden teketóriázás nélkül, mint valami afrikai gyarmatot lehet kormányozni. Az országot állandó statáriumnak vetették alá... A házakat és a szervezeti helyiségeket elárasztották a rendőrspiclik... Az egyéni szabadság megsértése, a magánlaksértés napirenden volt; az embereket megbilincselték, közönséges bűnözőkkel csukták össze piszkos, undorító börtönökben, ahol semmi sem védte fizikai épségüket

a brutalitásokkal szemben; mesterségük gyakorlását megszakították és így tönkrementek. Egy rendőrtiszt egyszerű parancsa elegendő volt ahhoz, hogy betörjenek egy gyűlésterembe, házkutatást tartsanak, a gyűlést feloszlassák. Egy rendőrfőnök egyszerű parancsa elegendő volt ahhoz, hogy a cenzura eltiltson egy írást, melynek tartalma nem felelt meg az általános rendeletek megszabta feltételeknek. Egy rendőrfőnök egyszerű parancsára letartóztatták a szakszervezeti vezetőket és megkísérelték a szakszervezet feloszlatását..."

A szocialista mozgalom Olaszországban, különösen az első időkben, abból az erős tiltakozásból fakadt, melyet ez a reakciós és önkényes rezsim és minden jog megtagadása váltott ki a dolgozó tömegekben. Éppen ezért volt a mozgalomnak széles népi jellege és ezért tódultak ide tömegesen a kispolgári eredetű értelmiségiek, sőt a polgárság radikális elemei is, akik szenvedtek az ország gazdasági és politikai életének elmaradottságától és föllázadtak ez ellen. A szocialista vezetők feladata az lett volna, hogy a munkásosztály számára biztosítsák ennek a széles népi mozgalomnak vezetését, hogy ők maguk vezessék a munkásosztályt a következetes harcban, a reakció ellen, a demokratikus szabadságokért. A szocialista vezetők feladata lett volna, hogy biztosítsák a munkásosztály politikai hegemóniáját és vezessék az elnyomottak és kizsákmányoltak tömegeit a kapitalista burzsoázia és a vele szövetséges reakciós kasztoknak a hatalomról való eltávolítására. A szocialista vezetők azonban nem teljesítették ezt a feladatot. Nem teljesítették még a legjobbak sem, akik leginkább voltak összekötve a tömegekkel, érezték a tömegek szenvedéseit és kívánságait és akik legjobban gyűlölték a burzsoáziát. Ezek a szocialista vezetők nem értették meg a marxista tanítás lényegét, és ezért soha sem voltak képesek egy érzelmi forradalmiságon és a szavakban kimerülő „intranzigencián"

tálmenni, míg a Turati-féle vezetők a marxizmust teljesen elhagyták, a revizionizmus, a kispolgári demokrácia mocsarába süllyedtek és arra törekedtek, hogy a proletariátus mozgalmát a kapitalista állam szekeréhez kössék. A Turatiak a liberális államférfiak tervét támogatták, mely abban állt, hogy a szocialista mozgalom kádereinek egy részét korrumpálják, hogy aztán segítségükkel letörjék a munkás- és paraszttömegek forradalmi lendületét. Ezek a szocialista vezetők a proletariátus szervezetein belül a polgári befolyás eszközei és ügynökei lettek. Marx Károly „lomtárba került", ahogy Giolitti mondta. A diákság csalódottan elfordult a szocializmustól, melynek csődjét a polgári filozófia nagyban hirdette és kezdett átpártolni az első reakciós nacionalista és félfasiszta szervezetekhez, melyeket már a világháború előtt a nagyburzsoázia legreakciósabb csoportjai alakítottak abból a célból, hogy imperialista terjeszkedési politikájuknak, banditizmusuknak és rablásuknak támaszai legyenek.

A Turatiak, Trevesek és a reformista szocializmus többi főpapjai ellen folytatott vitában Gramscinak alkalma nyílt ismételten kifejezni felháborodását az ideológiai korrupció munkája ellen, melyet ezek a szocialista vezetők folytattak.

„A meddő opportunizmus és reformizmus, — írta — amely az olasz szocialista pártban évtizedeken keresztül uralkodott, és amely ma szenilis, gúnyos nevetésével illeti a fiatal nemzedék erőfeszítéseit és a bolseviki forradalom által kiváltott szenvedélyek harcát, jól tenné, ha számot adna lelkiismeretének saját felelősségéről és képtelenségéről a tanulásra, a megértésre és az oktatásra. Mi, fiatalok, meg kell, hogy tagadjuk a multnak ezeket az embereit, meg kell vetnünk őket. Mi is kötne bennünket hozzájuk? Mit alkottak, mit hagytak reánk? Mi az, amiért szerethetnénk őket, amiért hálásak lehetnénk nekik? Talán megnyitották és megvilágították számunkra a

kutatás és tanulás útját, megteremtették haladásunk előfeltételeit, hogy egy ugrást tehessünk előre? Nem, mindent magunknak kellett megteremteni, saját erőnkből, a magunk türelmével: a mai olasz nemzedék önmaga gyermeke. És aki nem dolgozott, aki nem alkotott, aki nem tud egyebet hagyni reánk közepes ujságcikkecskék közepes gyüjteményénél, annak nincs joga nevetni ennek a nemzedéknek tévedésein és erőfeszítésein."

A marxizmusnak Olaszországban oly szükséges helyreállítását Gramsci mindenekelőtt annak a szoros, elszakíthatatlan kapcsolatnak alapján kezdeményezhette és valósíthatta meg, mely közte és a munkásosztály között létrejött, mikor 1911-ben Szardiniából Torinóba érkezett. A fiatal szardiniai lázadó Torinóban az ifjú, intelligens, erősen koncentrált forradalmi proletariátus iskoláját járta, mely már a háború előtt, a nagy fémmunkás-sztrájkok idején, csodálatraméltó szervezettséget, harci készséget és fegyelmezettséget mutatott és mely már akkor az egész ország szemében a munkásosztály leghaladottabb és legöntudatosabb részét képezte.

„A polgári forradalom előtt, mely Olaszországban a jelenlegi polgári társadalmi rendet megteremtette, Torino, egy kis állam fővárosa volt, mely Piemontból, Liguriából és Szardiniából állt. Abban az időben Torinóban a kisipar, a háziipar és a kereskedelem virágzott. Mikor azután Olaszország egységes királyság lett és Róma lett fővárosa, Torinót látszólag az a veszély fenyegette, hogy régi jelentőségét elveszti. De a város hamarosan legyőzte gazdasági válságát, lakossága megkétszereződött és Olaszország egyik legnagyobb iparvárosává lett. Azt lehet mondani, hogy Olaszországnak három fővárosa van: Róma, a polgári állam adminisztratív központja; Milano, a kereskedelmi és pénzügyi hálózat csomópontja, (az összes bankok, közhivatalok, pénzintézetek Milanóban voltak központosítva) és végül Torino,

az ipari központ, ahol az ipari termelés a legfejlettebb fokát érte el. Amikor Róma lett az ország fővárosa, az egész közép- és kispolgári értelmiség, amely az új polgári állam jellegét megadta, elhagyta Torinot. Viszont a nagyipar fejlődése Torinóba vonta az olasz munkásosztály színe-virágát. Ennek a városnak kialakulása tehát rendkívül érdekes Olaszország és az olasz proletár-forradalom történetének szempontjából. A torinói proletariátus ilymódon az olasz munkástömegek szellemi életének központjává lett, melyet minden szál ehhez a városhoz kötött; származás, család, hagyományok, történelem és szellemi szálak is (minden olasz munkás legfőbb vágya az volt, hogy Torinoba menjen dolgozni)."*

Antonio Gramscit nemcsak politikai kötelékek fűzték a torinói munkássághoz, de sokféle személyes, fizikai, közvetlen kapcsolat is. Néhány hónappal a világháború kitörése után, 1915-ben a szocialista baloldalhoz csatlakozott. Mint a torinói szocialista szervezet lapjának szerkesztője, Gramsci hamarosan kiemelkedő helyet foglalt el a torinói forradalmi mozgalomban. A reformisták szemében, akik Torinóban is a proletárszervezetek vezetésének nagy részét a kezükben tartották, a munkástömegek csak támaszpontot jelentettek a burzsoáziával való együttműködés politikája számára, melyet a háború alatt is folytattak. A forradalmárok, akik Torinóban a pártszervezet többségét alkották, harcoltak a reformisták ellen, helyes álláspontot foglaltak el az Ipari Mozgósítási Bizottságok kérdésében, amennyiben elutasították a munkásszervezetek csatlakozását, de nem voltak képesek a pártvezetőség politikájával szembe más politikát helyezni. A pártvezetőség politikája centrista politika volt; kifejezője az a hírhedt jelszó:

* Antonio Gramsci: A torinoi kommunista mozgalom. Jelentés, melyet 1920 nyarán a Kommunista Internacionale végrehajtóbizottságának küldött. Megjelent a Stato Operaio-ban, I. évf. 6. sz.

„nem csatlakozunk a háborúhoz, de nem is szabotáljuk". Ez a jelszó a munkástömegek felé fenntartotta a látszatot, viszont lehetővé tette a reformisták számára az együttműködés és szociálpatriotizmus összes tőlük kitellő disznóságait. Ebben a helyzetben Gramsci arra törekedett, hogy mindenekelőtt a tömegektől tanuljon. A tömegekkel való kapcsolatban kereste a társadalmi és politikai problémák megoldását, melyeket a háború és a háborút követő időszak az olasz nép számára támasztott.

Gramsci a modern, centralizált nagyipar munkásában ismerte föl azt az erőt, amely az olasz társadalom összes problémáit képes megoldani, benne látta a „modern olasz történelem főalakját". Ezért visszautasította a polgári demokraták reakciós álláspontját, akik abból indultak ki, hogy „Olaszországnak, mint parasztországnak sajátos strukturája van". Abból indulva ki, hogy Olaszországban a délvidéki és a szigeteket népesítő parasztság számára az állam sajátos helyzetet teremtett, ezeket a paraszttömegeket szembe állították a munkásosztállyal. A polgári demokraták a „Dél problémájából" külön problémát csináltak, amelyet elválasztottak a proletár és szocialista forradalom egyetemes problémájától; táplálták a parasztoknak a munkások iránti féltékenységét és bizalmatlanságát és így a proletariátus és a paraszttömegek között szakadékot teremtve a legjobb szolgálatot tették a reakciós burzsoáziának. De hogyan töltheti be a munkásosztály történelmi szerepét? Ez volt az a kérdés, amely Gramsci agyát foglalkoztatta már a háború előtt és a háború folyamán. Ő megértette, hogy a háború az olasz társadalom felbomlásához fog vezetni, mert a nagy dolgozó tömegek felébrednek, betörnek a politikai életbe, parancsolóan fogják követelni szükségleteik kielégítését és a polgári kormányzás hagyományos gépezete ennek a rohamnak nem fog tudni ellenállni. A proletáriátusnak meg kell majd teremtenie a kormányzás új szer-

volt és ezek nem lehetnek sem a szakszervezetek, sem a már létező munkásszervezetek. Egy új szervezetre van szükség, amelyben megtestesül a proletariátus akarata és képessége arra, hogy a hatalmat megragadja, hogy új államot és új társadalmat szervezzen.

Ezek a gondolatok irányították Gramsci figyelmét az üzemekre, az osztályharcnak azon formáira, melyek a munkahelyeken keletkeznek és azokra az új szervezetekre, melyeket a munkások már a háború alatt a gyárakban megteremtettek és amelyek különböznek a szakszervezetektől, mert az egyszerű bérharcoknál szélesebb harcot tudnak vezetni. Így Gramsci megsokszorozta a munkásokkal való közvetlen kapcsolatait, beszélt és vitatkozott velük naphosszat és éjszakákon át. Elmondatta magának az üzemi élet legapróbb részleteit is, mert fel akarta fedni azokat az új formákat, melyekben a munkásosztálynak a *hatalom megragadására irányuló harca* a munkahelyeken megnyilatkozott abban az időszakban, amikor az olasz történelem legsúlyosabb válsága volt kialakulóban. Ekkor kezdődött Gramsci népszerűsége, ekkor szerették meg legjobban a torinoi szocialista vezetők között. Körülvették a fiatalok, körülvették a legintelligensebb és legaktívabb munkások, nemcsak szocialisták, de anarchisták és katolikusok is. A szoba, melyben dolgozott, a város munkásszervezeteinek központjává, a padlásszoba, amelyben lakott, lassanként szakadatlan zarándoklás célpontjává lett. Az üzemekben úgy beszéltek róla, mint az új vezetőről. És valóban az olasz munkásmozgalomban ettől a perctől kezdve *új* vezető jelent meg, olyan, aki tudott a tömegektől tanulni, aki a tömegekkel való közvetlen kapcsolat alapján kidolgozza a munkásosztály forradalmi politikáját.

Gramsci gondolkodását és forradalmi tevékenységének fejlődését ebben az időben döntően inspirálta az orosz forradalom, a bolsevizmus és Lenin példája.

Az orosz forradalom, a bolsevizmus és Lenin felé fordultak hamarosan a forradalmi proletár intuició spontán lendületével a torinói proletártömegek és az olasz munkásosztály összes forradalmi elemei.

„Az orosz februári forradalom hírét Torinóban leírhatatlan örömmel fogadták — írta Gramsci. — A munkások, amikor megtudták, hogy a petrográdi munkások ereje megdöntötte a cári uralmat, sírtak örömükben. De Kerenszki és a mensevikiek frázisai nem voltak képesek őket megtéveszteni. Amikor 1917 júliusában a petrográdi szovjet által Nyugat-Európába kiküldött katonai misszió Torinóba érkezett, a misszió tagjait, Smirnovot és Goldenberget a 25.000 fényi tömeg, melyhez beszéltek, harsány kiáltással fogadta: „Éljen Lenin elvtárs! Éljenek a bolsevikok!"

Goldenberg nem volt nagyon elragadtatva ettől a fogadtatástól: nem tudta megérteni, hogyan tett szert Lenin elvtárs ilyen népszerűségre a torinói munkások között. Nem szabad elfelejteni, hogy ez a tüntetés azután zajlott le, hogy júliusban Pétervárott elnyomták a felkelést és a polgári lapok tele voltak Lenin ellen dühöngő cikkekkel és a bolsevikok elleni támadásokkal, akiket banditáknak, intrikusoknak, a német imperializmus ügynökeinek és kémeinek tituláltak.

„Olaszországnak a háborúba való belépésétől kezdve (1915 május 24.) egész addig a tüntetésig, amelyről itt beszélünk, a torinói proletariátus egyetlen tömeggyűlést sem tartott. A hatalmas manifesztáció, melyet a petrográdi szovjet küldötteinek tiszteletére rendeztek, a tömegmozgalom új szakaszát nyitotta meg. Alig egy hónappal később a torinoi munkások fegyveresen keltek fel az olasz imperializmus és militarizmus ellen. A felkelés 1917 augusztus 23-án kezdődött. A munkások 5 napig harcoltak az utcán és a tereken. A felkelőknek, akik puskákkal,

kézigránátokkal, gépfegyverekkel rendelkeztek, elkerült a város néhány kerületét elfoglalniok. Háromnégyszer megkísérelték hatalmukba keríteni a város centrumát, ahol a községi intézmények és a katonai parancsnokság székelt, de a kétéves háború és reakció összerombolta az azelőtt oly erős proletárszervezetet. A munkások, akiknek fegyverzete egytizedét tette az ellenség fegyverzetének, vereséget szenvedtek. Hiába reménykedtek a katonaság segítségében: a katonák elhitték a hazugságot, hogy a felkelést a németek provokálták.

„A tömeg hatalmas barrikádokat épített; vermeket ástak, a megszállott kerületeket drótsövénnyel vették körül, melybe elektromos áramot vezettek és öt napon keresztül visszaverték a csapatok és a rendőrség minden támadását. 500 munkás esett el a harcban, több mint 2000 súlyosan megsebesült. A vereség után a munkásosztály legjobbjait letartóztatták és elűzték Torinóból. Ennek a megmozdulásnak a végén a munkásmozgalom vesztett forradalmi intenzitásából, de a tömegek továbbra is a kommunizmus felé fordultak."

„Közvetlenül az augusztusi felkelés után a szocialista párt torinói szervezete Gramscit megválasztotta titkárának. Ez volt első nyílt elismerése vezető szerepének a legvörösebb olasz város proletariátusában. Elismerése volt annak a szerepnek, melyet betöltött, amikor a torinoi munkásokkal megértette az orosz forradalmat, megértette és megszerettette annak vezéreit, Lenint és Sztálint.

A zimmerwaldi és kienthali konferenciák idejétől kezdve Gramscinak egyik főgondja az volt, hogy megismerkedjék a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi irányzataival, elsősorban a bolsevizmussal, és kapcsolatot teremtsen azokkal. Ezt a feladatot megoldani nem volt könnyű a háborús Európában, ahol az országhatárok szinte áthághatatlan korlátokká lettek. Gramsci asztalán halmozódtak az illegá-

lis forradalmi kiadványok, amelyek a világ minden nyelvén, a világ minden részéből érkeztek hozzá. Lenin írásait, a bolsevik párt dokumentumait keresték, nyugtalanul várták, fordították, olvasták és kollektíve megvitatták, magyarázták és terjesztették az üzemekben. Ennek a munkának a lelke Gramsci volt. Lenin írásaiból új hang szállt fel, az a hang, amelyet az olasz munkásság várt, amely a háború utáni hatalmas harcokban őt vezetni volt hivatva. A marxista tanok, megszabadítva a salaktól, mely alá az opportunisták a forradalmi lényeget temették, igazi fényükben ragyogtak, mint a forradalmi proletariátus és a proletárdiktatúra elmélete. Az új fejlődés, melyet a marxizmus Lenin műveiben és tevékenységében elért, a bolsevizmus és az orosz forradalom tapasztalatai az olasz proletariátus előtt megnyitották a háború végén felmerült problémák megoldásának konkrét perspektíváját.

Gramsci értette meg elsőnek Olaszországban a lenini tanítás nemzetközi érvényét a bolsevizmus és a nagy szocialista Októberi Forradalom nemzetközi jelentőségét.

„Az orosz forradalom — írta 1919-ben — az államférfiaknak olyan elitjét termelte ki, amilyenekkel semilyen nemzet nem rendelkezik. Néhány ezer emberről van szó, akik egész életüket a politikai és gazdasági tudományok tanulmányozásának szentelték, akik évtizedes emigrációban elemezték, boncolták a forradalom minden problémáját, akiket a cári hatalom ellen folytatott egyenlőtlen harc acélossá edzett, akik az európai, ázsiai és amerikai kapitalista társadalom összes formáival való érintkezés folytán fejlesztették ki tudatukat, amely hideg és éles, mint a hódítók kardja.

Az orosz kommunisták elsőrangú vezetők. Lenin a jelenkori Európa legnagyobb államférfiának bizonyult: tekintélyt áraszt, lelkesíti és fegyelmezi a tömegeket, uralkodni képes a világ összes társadalmi

energiái felett, melyeket a forradalom javára lehet fordítani, zsebre teszi és megveri a burzsoázia legraffináltabb és legravaszabb államférfiait is..."

„Ilyen a forradalom..., amikor megtestesül egy államtípusban, amikor a hatalom szervezett rendszerévé lesz... Ilyen a proletárforradalom, amikor egy jellegzetesen proletár államnak ad életet, amelynek lényeges funkciói a proletariátus életének és hatalmának kisugárzásai."

„A bolsevikok állami formát adtak az orosz proletariátus történelmi és társadalmi tapasztalatainak, melyek a nemzetközi munkásosztály tapasztalatai... A szovjetállam az egész orosz nép állama lett. Ezt a kommunista párt töretlen kitartása, a munkások hite és lelkes hűsége, az orosz kommunizmus emberei által végzett kitartó, szakadatlan propaganda, felvilágosító és oktató munka érte el, melyet mesterünknek, Leninnek, világos és határozott akarata irányított. A szovjetek a szervezett társadalom szilárd formája, amely megfelel nagy, orosz népi tömegek sokféle szükségleteinek, megtestesíti és kielégíti a világ minden elnyomottjának vágyait és reményeit. A szovjet-állam, mint egy új társadalom első magva jelentkezett... A történelem tehát Oroszországban halad előre, az új élet tehát Oroszországban sarjad; csak a tanácsuralomban oldható meg a világ életének és halálának valamennyi problémája."

Az orosz forradalom tanulságaiból merítve, Antonio Gramsci elsőnek állította helyre és népszerűsítette a tömegekben a proletárdiktatúra elméletét, mint a marxizmus lényeges elemét. Marx írásainak első olasznyelvű kiadásaiban még a „proletárdiktatúra" kifejezés is eltünt. A *Gothai Programm Kritikájában* a reformista fordító annyi fáradságot vett magának, hogy ezt a kifejezést a „proletariátus osztályharca" ártatlan kifejezésével helyettesítse! Antonio Labriola Marx gondolatainak alapos ismerője és népszerűsítője, úgy beszél a proletárdiktatúráról,

hogy az „a társadalom nevelésének kormánya", a hatalomnak a munkásosztály által való megragadása után. De Antonio Labriola nem volt képes megérteni és megmagyarázni, hogy mit jelent ez a kifejezés tulajdonképen konkrétan, általánosan is és konkrétan is az olasz társadalomra és az olasz munkásokra vonatkozólag. Labriolánál a „proletárdiktatúra" a politikai filozófia bizonytalan kifejezése marad. Később a szindikalista „teoretikusok" proletárdiktatúrának nevezték az erőszakosságokat, melyeket a reformista szakszervezetek helyiségei ellen elkövettek, hogy ismételt sztrájkokra kényszerítsék a szakszervezeteket minden előkészület és a siker kilátása nélkül. Az Októberi Forradalom győzelme után a szocialista párt programmjába foglalta a proletárdiktatúrát; a párton belül Turati azt hirdette, hogy a szovjetrendszer úgy viszonylik a parlamentáris köztársasághoz, mint egy barbár horda a civilizált városhoz, míg a magukat forradalmároknak mondó elemek meg tudták érteni, hogy miben állna a konkrét harc a proletárdiktatúra megteremtésére.

„A proletárdiktatúra formulája — írta Gramsci, állást foglalva mind a Turati-féle opportunisták, mind a szavak forradalmisága ellen, melyet a Serrati-féle centristák és a Bombacci csoportjához tartozó ordítozó majmok képviseltek — nem lehet többé puszta formula, alkalom forradalmi frazeologia fitogtatására. Aki a célt akarja, el kell fogadja az eszközöket. A proletariátus diktatúrája egy új állam megteremtését, a proletárállam megteremtését jelenti... Ezt az államot nem lehet improvizálni: az orosz bolseviki kommunisták nyolc hónapon keresztül terjesztették a „minden hatalmat a szovjeteknek" jelszavát, holott a szovjeteket az orosz munkásság már 1905 óta ismerte. Az olasz kommunistáknak meríteniök kell az orosz tapasztalatból, nyerniök kell időt és fáradságot."

Gramsci, aki előzőleg tanulmányoztá a munkás-

osztály és az osztályharc üzemi szervezeti formált, közvetlenül összekapcsolta a proletárdiktatúráért való harcot az újtípusú munkásszervezet megteremtésének problémájával, amely megtestesítse a munkások harcát a hatalomért és a proletárállam alapjává lehessen.

„Van-e Olaszországban — kérdezte Gramsci — a munkásosztálynak olyan intézménye, amelyet a szovjetekhez lehetne hasonlítani, amely osztozik azok lényegében? Van-e valami, ami feljogosítana annak megállapítására, hogy a szovjet egyetemes érvényű forma, nem csak orosz? Lehet-e mondani, hogy a szovjet az a szervezeti forma, amelyben mindenütt, ahol proletárok élnek, és harcolnak a szabadságért, megnyilvánul a munkásosztálynak ez az emancipációs törekvése? Lehet-e mondani, hogy a szovjet a munkásosztály önkormányzatának formája? Van-e Olaszországban, Torinóban a szovjet kormányzásnak csirája, készülő, kezdődő alakja?"

És Gramsci így felelt:

„Igen, van Olaszországban, Torinóban a munkáskormánynak egy csirája, a szovjetnek egy csirája és ez az üzemi munkásbizottság."

Az üzemi munkásbizottságokat a háború alatt a szakszervezetek hívták életre, a munkásoknak a munkáltatókkal szemben való védelmére. Ezek a bizottságok hamarosan kiszakították magukat a szakszervezeti ellenőrzés alól és autonóm szervekké váltak, melyeket az egész munkásság választott meg és melyek a munkástömegek egészét képviselték a munkáltatókkal szemben. Ezt az átalakulási folyamatot meggyorsították az általános viszonyok, melyek közé a háború utáni válság a munkásosztályt helyezte és melyek erősítették benne a hatalomért való harc szükségességének tudatát. Az üzemi munkásbizottságokból indult ki Torinóban az üzemi tanácsok mozgalma; szovjet típusú mozgalom, amely veszélyeztette a polgári társadalmat és a polgári hatalom alapjait

magán a termelés helyén. Az üzemi tanácsok mozgalmának vezetője Gramsci volt. Az általa 1919 május 1-én alapított lap, a „L'Ordine Nuovo" volt ennek a mozgalomnak a lapja.

A régi szocialista vezetők közül csak kevesen értették meg az üzemi tanácsok mozgalmát. Szindikalizmussal vádolták Gramscit, amiért a munkások figyelmét már nem a parlamenti intrikákra, hanem a termelés és az üzem problémáira igyekezett összpontosítani; holott Gramsci egész polémiája a szindikalizmus ellen irányult és azt igyekezett bizonyítani, hogy a szakmai szervezetek nem azok a szervek, melyekre a munkásosztály a hatalomért való harcot és saját államának felépítését alapíthatja. Azzal is vádolták, hogy amikor az üzemi tanácsokat a hatalomért folyó harc tengelyévé teszi, megkerüli a párt problémáját és annak vezető szerepét. A valóság az, hogy Gramsci már 1917-ben nagyon jól megértette, hogy az olasz szocialista párt, amelyben a reformisták, a centristák és a tehetetlen demagógok uralkodtak, képtelen volt vezetni az olasz proletariátus harcát a hatalomért. Gramsci ugyanakkor tudta, hogy a háború utáni Olaszországban a hatalomért való harcot nem szabad elodázni, ha nem akarunk utat nyitni a burzsoázia szörnyű reakciójának.

„Az osztályharc jelenlegi fázisa Olaszországban — írta Gramsci — az a fázis, amely megelőzi vagy a politikai hatalomnak a proletariatus által való megragadását, ami átmenetet jelent új termelési és elosztási módokhoz, melyek a termelékenységet növelik, vagy a birtokososztályok és az uralkodó kaszt szörnyű reakcióját. Ezek minden erőszakot alkalmazni fognak, hogy az ipari és mezőgazdasági proletariátust rabszolgamunkára szorítsák."

Gyorsan kellett cselekedni. Gramsci számára az „idő" lényeges probléma volt. De a gyors cselekvéshez az kellett, hogy a hatalomért való harcot ne „halasszák el" egy későbbi fázisra, addig is egy új

forradalmi párt szervezését készítve elő. Szerinte *egyidejüleg* kellett megoldani a párt problémáját, azaz az egész mozgalom politikai vezetését a proletariátus élcsapata által, és a legszélesebb dolgozó és munkástömegek megszervezésének problémáját olyan formában, amely megfeleljen a hatalom megragadása föltételeinek. A háború utáni válság idején a tömegekben olyan forradalmi energiák szabadultak fel, hogy lehető lett volna a két problémát egyidejüleg megoldani. Később Gramsci maga is elismerte, hogy azok a formulázások, amelyeket 1919-ben és 1920-ban gondolatainak adott, nem voltak eléggé precízek, de a lényeg az, hogy ő az üzemi tanácsok megalakulásának első pillanatától kezdve ezeket a politikai szervezet hálózatának kifejlesztésével kötötte össze. Ez a hálózat a „kommunista csoportok" hálózata volt, amely képes lett volna egyidejüleg az üzemi tanácsok mozgalmát irányítani, és a szocialista pártot is megújítani, annak felépítését, cselekvési módját, napi tevékenységét és politikai irányát forradalmasítani. Ilymódon az üzemi tanácsok fejlődése egyidejüleg a munkásosztály fölényét biztosította volna az országban és a forradalmi elemek fölényét a reformisták és centristák fölött a pártban. Sajnos, ez csak Torinóban történt így.

Torinóban és azokban a városokban, ahová a Gramsci által irányított befolyás elért, az üzemi tanácsok mozgalma rohamos, magávalragadó fejlődést vett. A reformistákat elkergették a szakszervezetek éléről, a centristákat a pártszervezetek éléről, a tömegek túlmentek a szakmai bérmozgalmak és választási harcok keretein. A proletariátus és a burzsoázia között élet-halálharc kezdődött, melyben a munkások a felkelés küszöbéig jutottak el. 1920 áprilisában, Gramsci közvetlen vezetése alatt, általános politikai sztrájk tört ki, melyben az egész városi proletariátus tizenegy napon keresztül vett részt. Ennek a mozgalomnak, mely a háború utáni Olaszország

legjelentősebb megmozdulása, az volt a célja, hogy megakadályozza a munkáltatók kísérletét az üzemi tanácsok mozgalmának letörésére. A sztrájkhoz hamarosan csatlakoztak a környék mezőgazdasági munkásai is és szolidáris mozgalmak, melyek mindinkább kiszélesedtek és mind fenyegetőbb jelleget öltöttek. Végül a reformista szakszervezeti vezetők, a kormánnyal egyetértésben és a magát forradalminak nevező pártvezetőség támogatásával beavatkoztak és a sztrájkot leszerelték.

A szocialista párt baloldali elemei — akiknek Gramsci akkor akcióegységet javasolt, hogy a habozó reformisták előtt mindig kapitulációra hajlamos pártvezetőség megkerülésével, az egész országra kiterjedő forradalmi mozgalmat szervezzenek és vezessenek, — a baloldaliak visszautasították Gramsci ajánlatát. Visszautasította Bordiga is, aki magát a legforradalmibb szárny vezetőjének tartotta, de aki valójában a forradalom problémáit egy pedáns kritériumaival mérte és opportunizmusát baloldali doktrinerség álarca alá rejtette. (Bordiga azzal az ürüggyel utasította el Gramsci javaslatát, hogy először a reformistákkal és centristákkal kell egy szabályszerű pártkongresszuson leszámolni.) Az olasz munkásmozgalom történetében az üzemi tanácsok mozgalma a leghaladottabb proletariátus leglendületesebb kísérlete volt, hogy megvalósítsa hegemoniáját a burzsoázia hatalmának megdöntésére és a proletárdiktatúra bevezetésére irányuló harcban. Most már a torinói proletariátus, Gramsci vezetésével, fölvetette és helyesen oldotta meg az olasz forradalom mozgató erőinek kérdését és a parasztság kérdését, mint a proletárdiktatúra egyik fontos problémáját.

„Az északolaszországi burzsoázia elnyomta Dél-Olaszországot és a szigeteket — írta az Ordine Nuovo 1920 elején — és a kizsákmányolás céljait szolgáló gyarmatokat csinált belőlük. Az északolaszországi proletariátus, amikor önmagát felszabadítja

a kapitalista szolgaságból, fel fogja szabadítani a délvidék parasztjait is, amelyeket most leigáznak a bankok és az ipari tőkének ez a parazita változata. A parasztok gazdasági és politikai újjászületését nem a megműveletlen és rosszul megművelt föld felosztásában, hanem az ipari proletariátus szolidaritásában kell keresni. A proletariátusnak viszont szüksége van a parasztság szolidaritására, mert érdeke, hogy a kapitalizmus ne tudjon új gazdasági erőre kapni a nagybirtok segítségével és érdeke, hogy Dél-Olaszország és a szigetek ne váljanak az ellenforradalmi kapitalizmus katonai bázisává. A munkások, amikor széttörik az üzemekben az autokráciát, amikor széttörik a kapitalista állam elnyomó apparátusát, amikor felépítik a munkásság államát, széttörik mindazokat a láncokat is, amelyek a parasztot nyomorúságához, kétségbeesett életéhez kötik. A proletariátus, amikor a munkásság diktatúráját felállítja, amikor kezébe veszi az ipart és a bankokat, az állami szervezet óriási erejét arra fogja használni, hogy támogassa a parasztok harcát a nagybirtokosok ellen, a természeti erők és a nyomorúság ellen; hiteleket fog adni a parasztoknak, szövetkezeteket alakít, biztosítja a személyes szabadságot és a tulajdont a fosztogatókkal szemben; társadalmi költségen fogja megvalósítani a falu higiéniáját és az öntözési rendszert. A munkásság mindezt azért fogja megtenni, mert érdeke, hogy megszerezze és megtartsa a parasztmegek szolidaritását, mert érdeke, hogy az ipari termelés hasznos békemunkára, a falu és város testvéri együttműködésére, Észak és Dél együttműködésére fordíttassék."

Olaszország gazdasági és társadalmi újjászervezésének ebben a nagyszabású tervében a nagyipar munkássága valóban úgy jelenik meg, mint országunk történelmének vezéralakja; a munkásosztály mint az első, az egyetlen, igazi *nemzeti* osztály, amely hivatva van mindazon problémákat megoldani,

melyeket a polgárság és a polgári forradalom nem oldott meg és amely hivatva van a kizsákmányolás, a nyomor és elnyomás minden formáját megszüntetni.

A tömegek forradalmi lendületéhez, vezetőjük világos politikai gondolatához csatlakozott az Ordine Nuovo és az üzemi tanácsok mozgalmában egy sajátos kultúrális proletár „Sturm und Drang", amely a tiszta politikai harcon túl, olyan harcokat és vitákat váltott ki a tömegekben, melyek hazánk történelmének legelágazóbb művészi, irodalmi, erkölcsi, nevelési és technikai problémáira terjedtek ki. A marxizmus-leninizmus így visszanyerte egy, az élet egészét felölelő világszemlélet arculatát és Gramsci különös élességgel és szenvedélyességgel harcolt azok ellen, akik tagadták, hogy a munkástömegek képesek a tudomány és a kultúra magas problémáit megérteni és magukévá tenni. Maxim Gorkij és Romain Rolland, Barbusse és Leonardo da Vinci egyaránt szerepeltek az üzemi tanácsok folyóiratában, a technikusok cikkei mellett, akik a munka tudományos szervezésének kérdéseivel foglalkoztak, az egyszerű munkás-levelek mellett. Amikor elhatározták az üzemek megszállását, a Gramsci által nevelt torinói munkások képesek voltak gyártulajdonosok és igazgatók nélkül egy egész hónapon át üzemben tartani a termelés egyik legbonyolultabb apparátusát. A tanácsok mozgalmán keresztül a munkásosztály olyan tekintélyt szerzett, hogy feléje fordultak a haladó értelmiség és diákság, a műszaki értelmiség és alkalmazottak. Igy a szabadság és haladás összes erőinek egysége, mely hivatva van az olasz nép politikai és társadalmi felszabadítását végrehajtani, először valósult meg konkrétan.

A KOMMUNISTA PÁRT MEGALAKÍTÁSA

Amikor a Kommunista Internacionale II. Kongresszusa az olasz kérdést vitatta meg, Lenin kijelentette, hogy a Szocialista Párt különböző csoportjai

között az Ordine Nuovo csoportja az, amelynek alapvető álláspontja az Internacionale álláspontjával megegyezik. A Gramsci által írt plattformot, amelyet a torinói szocialista pártszervezet elfogadott, és amelynek címe „A Szocialista Párt megújhodásáért", a Kongresszus tézisei a legközelebbi olasz szocialista kongresszus vitáinak alapjául jelölték ki. Ez a plattform tervszerűen, konkrétan, erélyesen, kétséget nem tűrően jelöli meg mindazokat a problémákat, amelyek Olaszországban egy Kommunista Párt megteremtésénél fölmerülnek. De az Ordine Nuovo mozgalma nem volt képviselve a Moszkvai Kongresszuson és ez a puszta tény utal arra, hogy hiba volt abban a módszerben, ahogy harcát a párt megalakításáért folytatta. Első tekintetre úgy látszik, mintha ez félénkségből, túlzott szerénységből történt volna, amely szerénység, mint minden túlzás, hibához vezet; és részben ez így is volt. Tény, hogy Gramsciban az intellektuális komolyság, a demagógia és reklám minden fajtájának utálata egyesült egy nagy személyes szerénységgel, amely megakadályozta abban, hogy mindjárt mint vezető lépjen fel, ahogy ezt tennie kellett volna. De a súlyosabb hiba az volt, hogy az Ordine Nuovo nem állította nyíltan maga elé a feladatot, hogy a Szocialista Pártban, országos méretekben frakciót alakítson. Bár Torinóban nagy tömegmozgalom volt, az ország többi részében pozíciói csupán személyes, nem szervezeti kapcsolatokból állottak. Ez volt az oka annak, hogy az Ordine Nuovo-csoport akciói a párt többi frakcióihoz viszonyítva bizonyos mértékben terméketlenek maradtak. A reformisták kézben tartották a szakszervezeti tanács és a szakmai szervezetek központi apparátusát, a szövetkezeteket, a városi képviselő testületek és a parlamenti csoport nagy részét. A centristák, akiknek vezetője Serrati volt, uralták a pártapparátust és a párt központi lapját, míg az astensionisták frakció-csoportjainak hálózata csaknem egész Olaszországra

kiterjedt és élvezték az ifjúsági szövetség vezetőségének erős támogatását. Gramsci csak néhány hónappal a szakadás előtt rendelkezett egy napilappal és amikor a livornói kongresszus előkészítésére egységes kommunista frakció alakult, ez lényegében az astensionisták fennálló szervezetére támaszkodott. Lenin direktivái szerint Olaszországban a centristák ellen kellett a tüzet irányítani, akik, míg egyrészt „forradalmi" frázisokkal részegítették meg önmagukat, — szárnyaik alá vették a reformistákat és megbénították a tömegmozgalmat azzal, hogy a pártot ténylegesen a burzsoáziával való együttműködés politikájának szolgálatába állították. A Szocialista Párt szakadása, amelyből 1921-ben Livornóban a Kommunista Párt megszületett, a centristák elleni éles harc eredménye volt. Ez a harc szükségessé tette az összes baloldali csoportok egységét és Gramsci nagyban hozzájárult ennek az egységnek megteremtéséhez. Lenin azonban már a II. Kongresszuson bírálta Bordiga baloldali doktrinérségét, amely azzal fenyegette az új pártot, hogy a tömegektol elszigetelt szektává válik. Mindenki tudta, aki Gramsci gondolkodását ismerte, hogy közte és Bordiga között mély ellentétek álltak fenn. Már 1917-ben a baloldali szocialista csoportok firenzei konferenciáján megmutatkoztak ezek az ellentétek. A konferencia a caporettoi vereség után folyt le és Gramsci ott annak szükségességéről beszélt, hogy a szocialista defetizmust a hatalomért való harccá kell átalakítani, amit senki, Bordiga sem értett meg. Bordiga semmit sem értett az üzemi tanácsok mozgalmából sem és bár csatlakozott a III. Internacionalehoz, szándéka valószínűleg már 1920-ban az volt, hogy az Internacionaleban egy szélsőbaloldali frakciót alakítson, a holland, német stb. baloldaliakkal, hogy Lenin és a Bolsevik Párt ellen küzdjön. Gramsci, félve attól, hogy a jobboldali elemekkel kerül egy táborba, elkövette azt a hibát, hogy Bordigával együtt harcolva a reformisták és centristák

ellen, nyilvánosan nem különült el tőle a stratégia és taktika kérdéseiben, ahol ez szükséges lett volna. Gramsci ebben az időszakban és a Kommunista Párt életének első idejében nem tudott *két fronton* harcolni. Ez a hiba pártunk számára komoly időveszteséget jelentett és Bordiga számára lehetővé tette, hogy kihasználva az üzemek megszállása után, a reformisták árulása következtében a proletariátus élcsapatán erőt vevő fáradtságot, mély csalódottságot és pesszimizmust, — a Kommunista Pártra szektárius, antileninista politikát erőszakoljon, ami politikai akcióképességét csökkentette és a fasizmus előmenetelét megkönnyítette.

Egyéves tartózkodása a Szovjetunióban, 1922-23-ban, lehetővé tette Gramscinak, hogy a bolsevizmusról való ismereteit tökéletesítse. Ekkor alaposan tanulmányozta a Bolsevik Párt és az orosz forradalom történetét, megismerte Lenint és Sztálint és Lenin—Sztálin iskolájában, a Bolsevik Párt és a Kommunista Internacionale iskolájában *pártvezérré* edződött. Neki köszönheti az olasz munkásosztály pártjának, a Kommunista Pártnak nem mint fennhéjázó, doktrinér szektának, hanem mint a munkásosztály élcsapatának, mint tömegpártnak megteremtését, amely az egész osztályhoz kapcsolódva képes annak szükségleteit érezni és képviselni, képes a legbonyolultabb politikai helyzetben is vezetni. Gramsci volt az, aki ezen az úton az első döntő lépések megtételére indított bennünket.

Nem volt könnyű a harc, melyet Gramsci folytatott, hogy pártunkból eltávolítsa az opportunizmusnak azt a sajátos formáját, melyet Bordiga a maga álradikális frazeológiájával fedezett. Türelmes, egyéni nevelőmunkával kellett ezt kezdeni, azoknak az elvtársaknak meggyőzésével, akik szektáriánizmusba estek; új bolseviki kádereket kellett kifejleszteni, meggyőzni; legyőzni az ellenállásokat, az ingadozásokat, a bizalmatlanságot. Bordiga a pártközpontot valami

parancsnokságfélévé alakította és a párt kádereit parancsok egyszerű végrehajtóivá. A proletariátus legjobb elemeit szisztematikusan eltávolította és kispolgári, szkeptikus elemekkel vette körül magát, akik nem voltak összekötve a munkásosztállyal. Nem riadt vissza a nápolyi banditák módszereitől sem, hogy Gramscit a pártban elszigetelje, hogy akcióra képtelen intellektuelnek tüntesse fel, akiből hiányoznak a forradalmi harcos kvalitásai; nevetségessé tette Gramsci komoly meggondolásait, aki a bolsevik proletár káderek türelmes tanítója volt. E rágalmakra az élet válaszolt. Bordiga ma nyugodtan él Olaszországban, mint trockista csirkefogó, akit a rendőrség és a fasiszták védenek, akit gyűlölnek a munkások úgy, ahogy árulót gyűlölni kell. Az Abesszinia elleni háború kezdetén az olasz lapok megírták, hogy Bordiga részt vett egy vallásos ünnepségen, hogy a pap megáldotta őt az Abesszíniába induló katonákkal együtt és hogy a templomból kijövet a fasiszta milicia tiszteletére felállított díszőrsége előtt vonult el. Ugyanakkor Gramsci, Mussolini foglya, a végsőkig harcolt a börtönben a kommunista lobogó alatt.

Az opportunista bordigianus szektáriánizmusnak a pártból való eltávolítására Gramsci 1924 és 26 között rendkívüli aktivitást fejtett ki. Azt lehet mondani, hogy egyenként nyerte meg a párt kádereit, amely a fasizmus hatalomra jutása óta veszélyesen megtorpant és amelyet Gramsci felrázott és átnevelt a bolsevizálás szisztematikus munkájával. Ebből az időszakból származnak Gramscinak azok az írásai, amelyeket mindenekelőtt a pártról szóló elméleti kérdések tisztázásának, a párt stratégiája, taktikája, szervezete kérdéseinek szentelt, melyekben legerősebben volt érezhető Sztálin írásainak mély hatása Gramscira. Gramsci szétzúzta azt a barbár, bordigianus „elméletet", mely szerint minden a párttagok ideologiai és politikai képzésére fordított munka céltalannak tekintendő (minthogy egy „centralizált"

pártban, mint amilyen a Kommunista Párt, egyedül az a fontos, hogy engedelmeskedjenek a felülről jövő parancsoknak!) és a káderképzés széleskörü munkáját kezdeményezte.

„Hogy a párt élő legyen és kapcsolatban legyen a tömegekkel — írta — szükséges, hogy minden tagja politikailag aktív elem, egy-egy vezető legyen. Éppen azért, mert a párt erősen centralizált szervezet, megköveteli, hogy széles propagandát és agitációt folytasson a maga soraiban és szükséges, hogy a párt szervezett módon oktassa tagjait és emelje azok ideologiai színvonalát. Centralizáció különösen azt jelenti, hogy bármilyen helyzetben, még a megerősített statárium alatt is, még akkor is, ha a vezető bizottságok egy ideig működésre képtelenek, vagy olyan helyzetbe kerülnek, hogy nem lehetnek kapcsolatban az egész perifériával, kell hogy a párt összes tagjai, ki-ki a maga területén, képesek legyenek tájékozódni, a történésekből kivonni azokat az elemeket, melyek direktivát alkothatnak, hogy a munkásosztály ne legyen elhagyatott, de érezze, hogy vezetik és hogy még harcolni képes. A tömegek ideologiai képzése tehát a forradalmi harchoz szükséges, egyike a győzelem elengedhetetlen előfeltételeinek."

Az Olasz Kommunista Párt legjobb káderei a hősies harcosok, akiket a fasizmus ezrével vetett börtönbe, az acélos emberek, akiket sem fenyegetések, sem üldözések, sem kínzások, sem a halál nem törhetett meg, Antonio Gramscitól tanulták a bolsevizmust.

De az, ami nemcsak meggyőzte az egész pártot, de lelkesítette és magával ragadta és ami Bordiga terméketlen doktriner szektáriánizmusának és az opportunizmusnak megadta a kegyelemdöfést, az a politikai akció volt, melyet Gramsci, mint a párt feje, Olaszországba való visszatérésekor, a Matteotti-válság idején vezetett. A harc feltételei igen nehezek voltak, mert a párt a maga egészében Bordigától

azt tanulta, hogy a fasizmus győzelme lehetetlen. A párttagok, akik azt hitték, hogy a fasizmus „semmiben sem különbözik" a polgári demokráciától, a valóság kemény csapásai alatt demoralizálódtak és elbátortalanodtak. Másrészt a fasizmus is nagy nehézségekkel küzdött. Akkoriban még nem rendelkezett teljesen az államapparátussal; a kispolgári tömegek, melyek benne csalódtak és melyeknek érdekeit Mussolininak a nagyburzsoázia érdekeit szolgáló politikája sértette, elégedetlenkedtek, morogtak, kezdték az új rezsimet megelégelni és többe-kevésbé nyíltan tömörültek ellene. Mivel hiányzott a proletariátus intenziv politikai aktivitása, a dolgozó-nép különböző csoportjai nem találták meg harcuk számára a közös támaszpontot, nem találtak megfelelo forradalmi vezetőt, ugy hogy könnyebben kerultek a demokratikus antifasiszta pártok befolyása alá. A proletariátus hegemoniájának megvalósítása megkövetelte, nemcsak az ipari munkások harcának fellendulését, de megkövetelt egy olyan politikai akciót is, mely az egész dolgozó tömeget, saját tapasztalatai alapján győzze meg arról, hogy csak a munkásosztály képes következetesen harcolni a fasiszta diktatúra alapját képező reakciós blokk ellen.

Matteotti meggyilkoltatása után a Kommunista Párt okos és lendületes taktikát folytatott és ezt a taktikát minden részletében Gramsci dolgozta ki. A demokratikus ellenzékkel együtt való kivonulása a parlamentből, közvetlenül a buntény elkövetése után; az ellenzék gyülésén tett javaslat a fasizmus megdöntését célzó általános sztrájk kikiáltására; (ezt a javaslatot a demokrata vezetők, akik a parlamenti munkától való tartózkodással és sajtókampánnyal akarták a fasizmust megdönteni (!), szörnyülködve elvetették); ismételt javaslat egy ellenparlament szervezésére és a parasztok adósztrájkjának megszervezésére és végül a kommunisták visszatérése a parlamentbe, hogy az parlamenti szószékről leplezzék le a fasizmus bűn-

tényeit és bebizonyítsák a demokrata antifasiszták és liberálisok tehetetlenségét — ezek voltak ennek a politikai akciónak legfontosabb mozzanatai.

Ez a taktika a lenini-sztálini elven alapult, mely szerint a tömegeket saját tapasztalataikon át kell vezetni. Ez a taktika a kommunistákat állította a harc élére, mely a fasizmus bűneit megbosszulja és a fasiszta diktatúrát megdönti; másrészt megkönnyítette a dolgozók széles rétegeinek a demokratikus pártoktól és a szociáldemokráciától való elszakítását, megvetette a proletariátus és a parasztság szövetségének alapjait, kivezette a pártot az elszigeteltségből és elindította tömegpárttá való átalakulásának útján. Ez az erélyes politikai akció nem csak a Pártot, de az egész munkásosztályt felrázta és aktivitásának új, rövid, de nagyon érdekes korszakát nyitotta meg. Annak ellenére, hogy a kommunisták ellen a szociáldemokraták elkeseredett harcot folytattak és hogy a fasiszta üldöztetés folyt, a kommunisták befolyása nőtt. Ebben a periódusban kell keresni annak a tekintélynek eredetét, melynek a Párt az olasz tömegeknél örvend. Az 1919-es és 1920-as évek tapasztalatán okulva, amikor a torinói kommunisták által felismert forradalmi problémák jelentősége nem volt elegendő, hogy számukra a forradalmi mozgalom vezetését biztosítsa, Gramsci azon volt, hogy a párt befolyását nemcsak lelkes, a tömegszükségletnek megfelelő jelszavaknak kidolgozásával erősítse, de hogy szisztematikus akciót folytasson a különböző politikai csoportok irányában, melyeknek talajuk volt a dolgozók között, különösen vidéken és melyek hozzájárultak a munkásosztállyal való szövetségre orientálódó oppozíciós irányzatok kifejlődéséhez.

Ki kell emelni ebből a korszakból azt a sikeres munkát, melyet a párt a katolikus szakszervezetekben a szabad szakszervezetekhez való közelítésére fordított és amely a katolikus parasztszervezetek

baloldali elemeit arra ösztökélte, hogy a munkás-paraszt szövetség forradalmi elvét elfogadják. Ez mérte a Vatikán reakciós befolyására az első súlyos csapást. Ebben a periódusban a Kommunista Párt, Gramsci kezdeményezésére, magáévá tette a délolaszországi parasztttömegek egyik alapvető követelését: jogosnak ismerte el a délvidéki lakosság harcát autonom kormányzatért, mely széttöri a láncokat, melyeket a polgári állam kovácsolt számára. Az elnyomott nemzeti kisebbségek önrendelkezési jogának problémája, Szardinia problémája, a párt napirendjére került. Gramsci propagandája és politikai tevékenysége nemzeti életünk minden égető kérdésére választ és megoldást adott.

A fasizmus elleni harc ilymódon túlnőtt a szóbeli tiltakozásokon és manifesztációkon, reális harc lett valamennyi dolgozó népréteg konkrét mobilizálására a burzsoázia legreakciósabb csoportjai ellen; egyúttal megakadályozta, hogy a tömegek a liberálisok és polgári demokraták befolyása alá kerüljenek vagy befolyása alatt maradjanak, kiragadván őket a szociáldemokrácia reakciós vezéreinek hatása alól. Gramsci központi jelszava az „egység" volt: az egész munkásosztály egysége, a munkások és parasztok egysége, Dél és Észak egysége, az egész nép egysége. Mint 1920-ban Torinóban, Gramsci most országos méretekben az az ember lett, aki felé a tömegek tekintete fordult, aki felé az ország minden haladó eleme tekintett. A régi liberális politikusok mormogtak: „Vigyázzatok Gramscira: ez az egyetlen forradalmár, aki Olaszországban valaha élt." És Mussolini, válaszul a Kommunista Párt és a tömegek akciójára, fokozta a terrort, a demokratikus szabadságjogok maradványainak fölszámolására és a totalitárius diktatúra bevezetésére készült.

Az elfogatását megelőző utolsó hónapokban, sőt már a lyoni kongresszus előtt, amelyen Bordiga politikai vereséget szenvedett és amelyen a párt túl-

nyomó többsége Gramsci köré mint vezetője köré csoportosult, — Gramsci felismerte a fasiszta szervezetekbe való behatolás szükségességét. Ennek célját abban látta, hogy a munka és legalis harc minden lehetőségét kihasználjuk, hogy a tömegekkel a kapcsolatot fenntartsuk és hogy a munkások és parasztok harcát szervezzük. Elkövettük azt a hibát, hogy utasításait akkor nem eléggé értékeltük, ami, az illegalitásba való áttérésünk után, gátolta munkánk és befolyásunk fejlődését.

Gramscit politikai aktivitása teljében tartóztatták le és elvesztése a párt számára súlyos következményekkel járt.

AZ ELSŐ OLASZ BOLSEVISTA

Gramsci halálával az olasz munkásmozgalom első bolsevistája veszett el.

Fizikailag nem volt erős, testét a természet mostohán formálta, mégis páratlan harcos volt. Egész élete vasakaratának volt alárendelve. Lényéből energia, komoly nyugalom, optimizmus áradt; képes volt a legszigorúbb munkafegyelmet kényszeríteni magára, de ugyanakkor tudott örülni az élet minden szépségének. Mint ember, hitetlen volt, ellensége minden hipokrizisnek, kíméletlen ostorozója minden hazugságnak, minden hamis szentimentalizmusnak, minden dekadenciának. Utólérhetetlen tőkéllyel használta a gúny és a tréfa fegyverét, hogy a hiúságot és a kétszínűséget leleplezze azokban, akik az uralkodó osztályok érdekében a népnek erkölcsöt prédikálnak. Mély ismerője volt az olasz nép életének, szokásainak, legendáinak és történeteinek, melyeket a nép teremtett és amelyekben a nép leleményes intuitiv formában ad kifejezést szükségleteinek, vágyainak, a szabadságról és igazságosságról való álmainak, a birtokos osztályok elleni gyűlöletének. A néppel való ilyen belső kapcsolatból merített Gramsci kifogyhatat-

lan és mindig új elemeket a tömegek elnyomásának minden formája ellen vívott polémiájában és harcában, nemcsak gazdasági és politikai téren, de szellemi és erkölcsi téren is. A nagy olaszok, akik — kezdve Giuseppe Boccacciotól és Giordano Brunotól Giuseppe Giustiig és Garibaldiig — harcoltak a népnek a hipokrizis, a szervilitás és az álszenteskedés alól való felszabadításáért, melyeket a katolikus egyház és a külföldi hatalom évszázados uralma erőszakoltak reá, Gramsciban örökösukre és folytatójukra találtak. Gramsci elkeseredett ellensége volt a dagályos szóvirágoknak, melyek elárasztották az olasz irodalmat és kultúrát és elfojtották az olasz írókban a népi inspiráció friss forrásait. Több idegen nyelvet tudott, különösen tanulmányozta az orosz nyelvet, hogy eredetiben olvashassa Lenin és Sztálin írásait. Tanulmányozta és alaposan ismerte a nagy kapitalista országok munkásmozgalmának történetét; internacionalista volt, de mint minden igazi internacionalista, mindenekelőtt igaz fia volt népének, annak szolgálatába helyezte nemzetközi tapasztalatát és forradalmi képességeit.

Gramsci a marxizmus és leninizmus iskolájában tanulta az intellektuális komolyságot; gyűlölte a fölületességet, a felelőtlenséget, a hiúságot, a tudatlanságot és a beképzeltséget, aminek klasszikus példáját látta a reformisták és centristák módszerében: a marxista tanok meghamisításában és kiforgatásában, hogy a munkásosztályt a burzsoáziának kiszolgáltassák. A pártban Gramsci segített minden elvtársat fejlődésében és figyelmet szentelt minden bírálatnak, minden javaslatnak, származzon az a legegyszerűbb munkástól is. Ugyanakkor magas követelést állított fel, főleg azokkal az elvtársakkal szemben, akik szervezeti és konspirativ munkával voltak megbízva. Azt akarta, hogy a párt káderei valóban a legjobb harcosok legyenek és munkájuk legkisebb részleteit is ellenőrizte.

Gramsci akkor sem volt képes feladni a harcot, amikor forradalmi aktivitásából kiszakították és börtönbe vetették. A börtönben is, tíz esztendőn keresztül, élete folytonos harc volt, nemcsak gyűlöletes hóhérai ellen, saját létének védelmére, hanem azért is, hogy irányítsa az elvtársakat, akikkel módjában volt valahogy érintkezni, hogy köztük tanítómunkát végezhessen, hogy még a börtönből is hozzájárulhasson a párt kádereinek fejlesztéséhez és azoknak az új problémáknak megoldásához, melyeket az olaszországi helyzet vetett fel számukra.

Akkor is, amikor ereje már kimerült, és a fasiszta gyilkosok egészen megvadultak, hogy ne csak testét, de szellemét is megtörjék, nem vesztette el soha nyugalmát, a forradalmár méltóságát és példaképe volt minden elvtársnak. Egy időben, amikor testi állapota a legsúlyosabb volt, közölték vele, hogy kiszabadulhat, ha személyesen kér kegyelmet Mussolinitől. Gramsci ezt válaszolta:

„Amit nekem ajánlanak, öngyilkosság; egyáltalán nincs szándékomban öngyilkosságot elkövetni."

A haldokló pártvezér büszke szavai szájról-szájra jártak a börtönökben, új erőt adtak a lelkeknek, fokozták a bátorságot, a hitet, a fasiszta gyilkosok elleni gyűlöletet.

Amíg Gramscinak megengedték, hogy a „séta"-órában találkozzon elvtársakkal, ezeket az órákat kollektiv tanulásra használta. A börtön így pártiskolává lett, ahol az elvtársak a leninizmus alapjait tanulták, megtanulták a proletár-forradalom erőit és feltételeit analizálni, tapasztalatokat gyüjtöttek a párt politikai és szervezeti problémáinak megoldásában.

Mikor a börtönfalak, melyek körülvették Gramscit, mind áthatolhatatlanabbá váltak, rövid közlések, erélyes és szabatos jelszavak útján irányította a bebörtönzött elvtársakat és az egész pártot. 1929-ben ezt üzente nekünk: „Figyeljetek a fasiszta szakszer-

vezetek üzemi bizalmijainak mozgalmára!" Igy akarta újra felhívni figyelmünket annak a munkának fontosságára, melyet a fasiszta tömegszervezetekben kellett végeznünk. 1930-ban, amikor megtudta, hogy egyes bebörtönzött elvtársaknál a trockijizmus befolyása mutatkozik, hosszabb viták lehetőségének hijján, a következő jelszót terjesztette a börtönökben: „Trockij a fasizmus kitartottja."

Életének utolsó idejében, amikor értesült a Kommunista Internacionale VII. kongresszusának határozatairól, egész gondolkodását arra összpontosította, hogy megtalálja azokat a formákat, melyekben az antifasiszta népfront Olaszországban megvalósítható; intett bennünket, hogy ne szakadjunk el az országtól és a tömegektől, hogy behatóan tanulmányozzuk a fasiszta politika következményeit a különböző néprétegekre és a különböző vidékeken abból a célból, hogy megtaláljuk a helyes jelszót, mely bennünket a tömegekkel és az egész országgal összeköt. Alapgondolata az volt, hogy tizenöt évi fasiszta diktatúra után, mely a munkásosztályt szervezetileg szétbontotta, a reakciós burzsoázia elleni osztályharc új fejlődése nem indulhat onnan, ahol a proletariátus közvetlenül a világháború után tartott. Elengedhetetlen, hogy átmenjünk egy harci szakaszon, melyben a demokratikus szabadságokért küzdünk és ezt a harcot a munkásosztálynak kell vezetnie. Bizonyára eljutott hozzá, élete utolsó heteiben, a spanyol nép heroikus fasizmus elleni harcának híre. Talán tudta, hogy Spanyolországban, abban a zászlóaljban, mely Giuseppe Garibaldi nevét viselte, ott harcolnak az olasz nép legjobb fiai: kommunisták, szocialisták, demokraták, anarchisták, — egyesült erővel a Spanyol Köztársaság népi hadseregében. Talán tudta, hogy Guadalajara-nál az első komoly vereséget mérték az olasz fasizmusra és Mussolinire. Ha ez a hír eljutott Gramscihoz, bizonyára ajkára csalt egy mosolyt és agóniájába behatolt a remény sugara.

Az olasz munkásosztály élcsapata, a Kommunista Párt, melyet Gramsci alapított és irányított a harcban, törhetetlenül előre fog haladni azon az úton, melyet ő jelölt ki, az alatt a zászló alatt, melyet utolsó percéig kezében tartott, meg fogja valósítani minden tanítását, a végső győzelemig, melyet a reakció és a barbárság erői fölött kell kivívnia a szabadságért és békéért, a dolgozók politikai és társadalmi felszabadításáért, a szocializmusért.

LEVELEK

I.

Római börtön, 1926 november 20.

Drága Julkám!

Emlékszel-e, legutolsó leveledre? (Legalábbis ez volt az utolsó, melyet megkaptam és olvastam.) Azt írtad, hogy mi ketten még elég fiatalok vagyunk és remélhetjük, hogy megérjük együtt gyermekeink felnövekedését. Most erősen kell erre gondolnod, erősen gondolj rá, valahányszor énrám gondolsz és gondolatban kapcsolj össze engem a gyerekekkel. Én biztos vagyok benne, hogy erős és bátor leszel, mint mindig voltál. Most még erősebbnek és bátrabbnak kell lenned, mint valaha, hogy a gyerekek jól fejlődjenek és méltók legyenek hozzád. Sokat, sokat gondolkoztam ezekben a napokban. Próbáltam elgondolni, hogyan alakulhat ezután életetek, mert bizonyára soká nem fogok hírt kapni rólatok; és visszagondoltam a multra, hogy erot és végtelen bizalmat merítsek belőle. Én erős vagyok és az is leszek; téged nagyon szeretlek és meg akarom érni, hogy viszontlássam kis gyermekeinket.

Drágám, semmi körülmények között nem akarnék nyugtalanságot okozni neked; egy kicsit fáradt vagyok, mert nagyon keveset alszom. Ez az oka, hogy nem vagyok képes mindent megírni, amit szeretnék és ahogy szeretném. Azt akarom, hogy erősen érezd, mennyire szeretlek és mennyire bízom benned. Ölelem mind az otthoniakat; téged és a gyerekeket nagy gyöngédséggel szorítlak magamhoz.

Antonio

II.

Ustica, 1926 december 9.

Drága Tatjána!

7-én érkeztem Usticába és 8-án megkaptam 3-áról kelt leveledet. Mikor majd agyamban lassan-lassan rendeződnek az emlékek és az érzések, és mihelyt kipihentem a fáradtságot és az álmatlanságot, le fogom írni neked útibenyomásaimat. Eltekintve azoktól a különleges körülményektől, melyek között utaztam, (gondolhatod, nem nagyon kényelmes, még erős ember számára sem, hosszú órákon át rázatni magát a gyorsvonattal és himbáltatni a hajóval, bilinccsel a csuklóján és lánccal erősítve többi útitársai csuklójához), az út rendkívül érdekes és változatos volt, tele shakespearei és kómikus jelenségekkel: nem tudom például sikerülne-e egy bizonyos éjszakai jelenet leírása, melynek útközben, Nápolyban voltam tanuja, egy óriási szobában, mely tele volt varázslatos, zoológiai példányokkal; azt hiszem, ezt a jelenetet csak a hamleti sírásó jelenetéhez lehetne hasonlítani. Az út legnehezebb része a Palermo-Ustica szakasz volt: négyszer kíséreltük meg az átkelést és háromszor kellett visszatérnünk Palermo kikötőjébe, mert hajónk nem bírt megbirkózni a viharral. Mégis, képzeld, ezekben a hónapokban meghíztam. Magam is meglepetve láttam, hogy ilyen jól vagyok és hogy ilyen jó étvágyam van: azt hiszem, hogy két hét mulva, mire kipihentem magam és eleget aludtam, teljesen megszabadulok a migrén minden nyomától és molekuláris létem új szakaszába lépek.

Ustica minden szempontból a legjobb benyomást kelti bennem. A sziget 8 km² nagyságú és 1300 lakosa van, ezekből 600 a bűnügyi deportált, többszörösen visszaeső bűnözők. A sziget lakói nagyon udvariasak és igen korrektül bánnak velünk.

Minket teljesen különválasztottak a bűnügyi de-

portáltaktól, akiknek életét nem tudnám röviden vázolni: gondolj Kipling elbeszélésére: *Egy különös lovaglás*, a francia kötetben, *A férfi, aki király akart lenni*. Hirtelen ez az elbeszélés jutott eszembe, annyira az volt az érzésem, hogy azt élem meg. Egyelőre 15-en vagyunk politikai foglyok. Életünk békésen folyik: azzal foglalkozunk, hogy tanulmányozzuk a szigetet, ahol elég hosszú, mintegy 9—10 kilométeres sétákat lehet tenni. Sétánk bűbájos tájakon vezet át, tengerparti kilátás, csodálatos napfelkelték és naplementék. Hajó minden másodnap érkezik, leveleket, ujságokat es új barátokat hoz. Ustica még sokkal szebb, mint a levelezolapok mutatják, melyeket kuldeni fogok neked: szaracén városka, festői és színgazdag. El se tudod képzelni, milyen megelégedett vagyok, hogy a kozség szélében hosszában és a szigeten kóborolhatok és milyen jól esik a tengeri levegőt szívnom egy hónapi börtonról-börtönre való hurcoltatás után. De különösen a Regina Coeli*-ben töltött 16 nap után, ahol teljesen el voltam szigetelve. Azt hiszem, hogy én leszek Ustica kóhajítóbajnoka, mert a kóhajigálásban már minden barátomat legyőztem.

Kissé szórakozottan írok, ahogy éppen tollamra jönnek a dolgok, mert még egy kicsit fáradt vagyok. Drága Tatjána, el se tudod képzelni, milyen izgalmat okozott, amikor Regina Coeli-ben megpillantottam kezedírását az első kávésüvegen, melyet küldtél, és olvastam Marietta** nevét, azt éreztem, hogy ismét gyermek vagyok. Látod most, amikor biztosan tudom, hogy leveleimet a börtönszabályzatok értelmében el fogják olvasni, sajátos szemérem fejlődött ki bennem: nem merek bizonyos erzelmekről írni, és ha azokat tompítani igyekszem. hogy a helyzetnek meg-

* Régina Coeli, római börtön. — *A ford.*

** Marietta (és a levél további folyamán említett Nilde): Tatjána Schucht barátnői voltak, bejáratosak Gramsciék házába.

felelően kezeljem őket, úgy érzem magam, mintha sekrestyés lennék. Ezért arra fogok szorítkozni, hogy a Regina Cocli-ben töltött időről közöljek veled egyet-mást, amit kérdeztél. Megkaptam a gyapjúkabátot, mely nagyon jó szolgálatot tett, hasonlóképpen a harisnyát és a többit is. Ezek nélkül nagyon fáztam volna, mert könnyű felöltőben indultam el és mivel kora reggel szálltam hajóra, mikor Palermóból Usticába utaztunk; kutya hideg volt. Megkaptam a tányérkákat is, melyeket, sajnos, ott kellett hagynom Rómában; ugyanis minden holmimat a zsákba kellett raknom (mely felbecsülhetetlen szolgálatokat tett) és biztosra vettem, hogy abban eltörnének. Nem kaptam meg a Ciriot, sem a csokoládét, sem a süteményt, mert mindez tilos volt: láttam, hogy rajta voltak a listán, azzal a megjegyzéssel, hogy nem szabad továbbítani. Így a kávéspoharat sem kaptam meg, de ezt pótoltam úgy, hogy kenyérbéltalpra tojáshéjakból féltucat csészét fabrikáltam magamnak. Látom, megdobbentel, hogy mindig hideget eszünk: ez nem baj, mert az első napok elteltével mindig jó étvággyal ettem, legalább kétszer annyit, mint a vendéglőben enni szoktam és semmi bajom se volt, míg — miként értesultem — barátaim valamennyien többé-kevésbbé rosszul lettek és rengeteg hashajtót szedtek. Mindinkább meggyőződöm arról, hogy sokkal erősebb vagyok, mint valaha is gondoltam, mert ellentétben a többiekkel, az egészet megúsztam anélkül, hogy fáradtságon kívül más bajom lett volna. Biztosítlak, hogy eltekintve néhány óráig tartó levertségtől, egyik este ugyanis elvették cellánkból a világítást, mindig nagyon jókedvű voltam; az a hajlandóság, hogy a dolgoknak észrevegyem komikus és karikaturisztikus oldalát, mindig megmaradt és minden helyzetben megőrizte vídámságomat. Állandóan olvastam illusztrált lapokat, sportlapokat és egy kis könyvtárat kezdtem magamnak összeállítani. Itt Usticában következő a programom:

1. jól akarom érezni magam, hogy mindig egészségesebb legyek; 2. módszeresen és megszakítás nélkül tanulmányozom a német és orosz nyelvet; 3. közgazdasági és történelmi tanulmányokat folytatok. Barátaimmal együtt célszerű tornát fogunk bevezetni és így tovább.

Drága Tatjána, ha nem írtam még eddig, nem szabad azt hinned, hogy egy pillanatra is elfelejtettelek és nem gondoltam reád; kifejezésed helyes, mert minden holmi, amit küldtél, és amin drága kezed nyomát látom, több volt számomra, mint üdvözlet, simogatás volt. Szeretném Marietta címét tudni; talán Nildenak is írnék; mit gondolsz? Emlékszik-e még rám és szívesen venné-e üdvözletemet? Most azok életem legszebb pillanatai, mikor levelet írok, vagy kapok.

...Drága Tatjána, kissé összevissza írtam neked. Ma, 10-én a hajó bizonyára nem érkezik meg, mert egész éjjel olyan vad vihar dúlt, hogy még aludni sem tudtam, annak ellenére, hogy puha ágyam és vánkosom van, amitől egészen elszoktam. A vihar különös sivítással és trombitaként bömbölve hatol be a balkon és az ablak minden résén és az ajtóhasadékokon keresztül, ami igen érdekes, de legalább annyira idegesítő is. Irj Juliának és közöld vele, hogy valóban, minden tekintetben jól vagyok, és hogy itt-tartózkodásom, amely azt hiszem, nem lesz olyan hosszú, mint azt a rendelet előírja, ki fogja űzni testemből a régi betegségek minden nyomát: talán valóban szükségem is volt ilyen teljes pihenőre.

Szeretettel ölellek, drágám, és veled együtt mind az enyéimet.

Antonio

III.

Ustica, 1926 december 19.

Drága Tatjána!

Levelezőlapot írtam neked 18-án és közöltem, hogy megkaptam 14-iki ajánlott leveledet. Előzőleg Passarge* asszony címére írtam neked egy hosszú levelet, melyet 11-én vagy 12-én kellett kézhez kapnod. Röviden összefoglalom az egész eltelt idő fontosabb eseményeit.

Nyolcadikán este, fél 11-kor tartóztattak le és azonnal beszállítottak a börtönbe; Rómából november 25-én reggel utaztam el. A Regina Coeli-ben töltött idő volt fogságom legkellemetlenebb szakasza: 16 napot töltöttem magánzárkában, a legszigorúbb fegyelem alatt. Csak az utolsó napokban engedélyeztek fizetett szobát. A cella, melyben az első három napot töltöttem, nappal elég világos volt és éjszakára is volt benne világítás; de az ágy nagyon piszkos és a már használt lepedők hemzsegtek a legkülönbözőbb férgektől; olvasnivalót nem tudtam szerezni, még a Sportujságot sem adták ide, mert nem voltam még elójegyezve; a börtönkosztot ettem, amely elég jó volt. Innét aztán egy másik cellába kerültem, mely nappal sötétebb volt és éjjel sem volt világítás, de melyet benzin-lánggal dezinficiáltak és az ágyon mosott lepedők voltak. Kezdtem egyet-mást vásárolni a börtön kantinjából: gyertyát éjszakára, tejet reggelire, húslevest, egy darabka főtt húst, sajtot, bort, almát, cigarettát, ujságokat és illusztrált folyóiratokat. A közös zárkából előzetes bejelentés nélkül tettek át a fizetett szobába, minekfolytán egy napig koszt nélkül maradtam. A börtönkonyháról ugyanis csak a közös zárkák foglyait látják el, míg a fizetett szobák lakói (börtönnyelven szólva) „önellátók". A fizetett szoba azt jelentette számomra, hogy gyapjú

* Gramsci háziasszonya.

matrácot kaptam és hasonló lószőrvánkost, huzattal, és hogy a cella butorzatához szék és mosdó is tartozott, korsóval és mosdótállal. Járt volna még íróasztal, fogas és egy szekrényke is, de a fogház gazdasági osztálya híján volt ezeknek a „kaszárnyafelszereléseknek" (ez is börtöndialektus). Ebben a cellában volt villanyvilágítás is, de kapcsoló nem, úgy hogy egész éjjel forgolódtam, hogy a fény elől rejtsem a szememet. Az élet a következőképpen folyt: reggel hétkor ébresztő, szobatisztogatás; kilenckor tejet ittam, később, amikor vendéglőből étkezhettem, tejeskávét. A kávé többnyire még langyos volt mikor megkaptam, a tej azonban mindig hideg; az egészből kiadós keveréket csináltam. A kilenc és tizenkettő közötti időre esett a sétaóra: vagy kilenctől tízig, vagy tíztől tizenegyig, vagy tizenegytől tizenkettőig. Egyenkint engedtek ki bennünket és tilos volt egymással beszélnünk vagy egymásnak köszönnünk. A séta egy magas válaszfalakkal folyosókra osztott udvarban történt. A folyosókat az udvar többi részétől rács választotta el. A felügyeletet egy őr gyakorolta, aki a folyosórendszerből kiemelkedő emelvényről figyelt bennünket, míg egy második őr a rácsok előtt járt fel-alá. Az udvart hatalmas falak vették körül; egyik oldalon egy belső műhely alacsony teteje látszott; a levegő néha füstös volt és egy alkalommal fél órát kellett zuhogó esőben kintmaradnunk. Körülbelül délben kaptuk az ebédet; a levest gyakran még langyosan, a többit mindig hidegen. Három órakor inspiciálták a zárkákat, megvizsgálva a vasrácsokat; ez a vizsgálat megismétlődött este tízkor és hajnali háromkor. E két utóbbi látogatás között kicsit aludtam; de miután a háromórai inspekcióval felébresztettek, többé már nem tudtam elaludni; holott kötelező volt fekve maradni este fél nyolctól hajnalig. Szórakozást a különböző hangok és beszédfoszlányok nyujtottak, melyek a szomszédos vagy szembenfekvő cellákból néha elhatoltak hozzám. Reám nem róttak

ki soha semmiféle büntetést, de Maffi három napot töltött kenyéren és vizen egy büntetőcellában. Rosszullétet nem éreztem egyszer sem és habár sohse fogyasztottam el az egész ételt, jobb étvággyal ettem, mint a vendégloben szoktam. Mindössze egy fakanalat adtak, se villát, se poharat. Kaptam egy cserépkorsót és egy bogrét bornak és víznek, egy vastag cseréptálat a levesnek és egy másikat mosdáshoz, mielőtt a fizetett cellába való átköltözésemet engedélyezték. Tizenkilencedikén kozolték velem a végzést, mely minden indokolás nélkül elrendeli öt évre a gyarmatokra való deportálásomat. A következő napokban úgy hallottam, hogy Szomáliába szállítanak. Csak 24-én este, közvetve tudtam meg, hogy büntetésemet egy olasz szigeten fogom leróni; hivatalosan csak Palermóban közölték velem, hogy hová visznek. Vihettek Usticába, de Favignanába, Pantelleriába vagy Lampedusába is; a Tremitákról nem lehetett szó, mert akkor Casertából Foggiába vitt volna útunk. Rómából 25-én indultam az első nápolyi gyorssal és körülbelül tizenhárom órakor érkeztem Nápolyba. Együtt utaztam Molinellivel, Ferrarival, Volpival és Picellivel, akiket szintén nyolcadikán fogtak le. De Casertában Ferrarit lekapcsolták és a Tremitákra szállították. Igy mondom „lekapcsolták", mert a vasuti kocsiban is hosszú láncon voltunk egymáshoz láncolva. Rómától kezdve mindig társaságban voltam, ami számottevően javított hangulatomon; lehetett beszélgetni és nevetni annak ellenére, hogy meg voltunk láncolva, hogy mindkét csuklónkat szorította a bilincs és hogy ebben a csinos díszviseletben kellett ennünk és dohányoznunk. Mégis sikerült gyufát gyujtani, enni, inni; igaz, hogy csuklónk kissé megdagadt, de éreztük, milyen tökéletes az emberi szervezet és mennyire tud a legtermészetellenesebb körülményekhez is alkalmazkodni. A kísérő csendőrök, a büntetőjogi szabályzat keretein belül, igen korrektül és udvariasan bántak velünk. Nápoly-

ban két éjszakát töltöttünk, mind együtt a Carmine börtönben; 27-én utaztunk tovább hajón, teljesen csendes tengeren. Palermóban egy igen tiszta, levegős szobácskát kaptunk, gyönyörű kilátással a Pellegrini hegyre; itt találkoztunk még több barátunkkal, akiket a szigetekre készültek deportálni; köztük volt Conca, a veronai maximalista képviselő, Angeloni, republikánus ügyvéd Perugiából. Jöttek aztán még mások, közöttük Maffi, akit Pantelleriába vittek.

Palermóból másodikán kellett volna továbbmennünk, de ez csak hetedikén sikerült; háromszor is visszavetett bennünket a dühöngő tenger. Ez volt egész szállíttatásom legrosszabb szakasza. Gondold el: hajnali négy órakor ébresztés, a formalitások lebonyolítása, a pénzt és különböző használati tárgyakat elszedik; bilincselés, láncolás, aztán fogolyszállító-kocsin ki a kikötobe: csónakon a hajóhoz, kötélhágcsón fel a fedélzetre, másik kötélhágcsón le a harmadikosztályú fedélközbe; mindezt bilincsben és három társamhoz láncolva. Hét órakor a gőzös indul, megy másfél órát, táncolva a hullámokon akár egy delfin, azután vissza, mert a kapitány belátja, hogy az utat folytatni lehetetlen. Erre ellenkező irányban csináljuk végig a kötélhágcsózást stb. és visszakerülünk cellánkba. Közben dél lett, az ebédet azonban nem rendelték meg idejében; öt óráig nem eszünk semmit, holott reggelit sem kaptunk. Mindez négyszer ismétlődött meg egynapos időközökben.

Mikor Usticába értünk, már négy barátunkat találtuk ott: Concát, Sbarglini, volt perugiai képviselőt és két aquilait. Néhány napig egy nagy szobában háltunk; most már elhelyezkedtünk egy rendelkezésünkre bocsájtott házban. A ház földszinten levő szobájában ketten alszanak; ugyancsak a földszinten van a konyha, a klozet és egy kamra, melyet közös *toilette-szobának* neveztünk ki. Az első emelet két szobájában négyen alszunk; hárman egy elég nagy szobában és egyikünk a kis átjárószobában; a

nagy szobából tágas terrasz nyílik a tengerpartra. A házért havi száz lirát fizetünk, az ágynemüért, huzatokért és egyéb háztartási felszerelés használatáért fejenkint napi két lirát. Az első napokban sokat költöttünk kosztra: legalább húsz lirát naponta. Most napi tíz lirát fizetunk az ellátásért: ebédért és vacsoráért; de kozos háztartást is szervezünk, mely talán lehetővé teszi, hogy megéljunk a kormány által nekünk kiutalt napi tíz liráből. Már harmincan vagyunk itt politikai deportáltak és talán még hoznak egynéhányat.

A ránkvonatkozó rendeletek sokfélék és bonyolultak; a legfontosabbak a következők: nem szabad a házat hajnal elott elhagynunk és nem szabad este nyolc után kintmaradnunk; tilos egy bizonyos határon túl mennunk, mely körulbelul a község határával esik egybe. De sikerult engedélyt kapni, hogy az egész sziget teruletén sétálhassunk, azzal a feltétellel, hogy öt órára mindig visszatérünk a községbe. A sziget 1600 főnyi lakosából 600 a fogoly, azaz bűnügyi deportált. Az idevalósiak sziciliaiak, nagyon kedvesek és vendégszeretők; a velük való érintkezés meg van engedve. A bűnügyiek igen szigorú rezsim alatt élnek; minthogy a sziget ilyen kicsi, a legtöbbjük számára nem nyujt semilyen munkalehetőséget, úgyhogy a kormány által megszavazott napi négy liráből kell tengődniök. Gondold el: a *gubát* (ahogy az államilag kiutalt pénzt nevezik) főleg borra adják ki; a koszt egy kis makarónira és zöldségre redukálódik egy kevés kenyérrel; a rossz táplálkozás rövid idő alatt a legszörnyűbb alkoholizmushoz vezet. Ezeket a bűnügyi foglyokat délután ötkor speciális termekbe zárják, ahol egész éjjel (délután öttől reggel hétig) együtt vannak becsukva: kártyáznak, sokszor elkártyázzák több napra szóló *gubájukat* és a circulus viciosusnak, melybe így belekerülnek, nincs vége, se hossza. Tulajdonképpen kár, hogy tilos érintkeznünk ezekkel a különös életmódra kényszerített emberek-

kel; azt hiszem, hogy kitünő lélektani és néprajzi megfigyeléseket lehetne rajtuk végezni. Mindaz az ősi, ami a modern emberben még megvan, felszínre kerül, ha ezek a szétszórt molekulák összeállnak és olyan törvények érvényesülnek, melyek megfelelnek a legelsüllyedtebb néprétegekben még meglévő lényegnek. Ezek között az emberek között négy kategóriát lehet megkülönböztetni: az északiakat, a középolaszországiakat, a délvidékieket (Sziciliát is beleértve) és a szardiniaiakat. A szardiniaiak a többiektől teljesen külön élnek. Az északiak között bizonyos szolidaritás észlelhető, de úgy látszik semilyen szervezetük nincsen; büszkék arra, hogy tolvajok, zsebmetszők, csalók, de soha vért nem ontottak. A középolaszországiak közül a rómaiak a legszervezettebbek; a más vidékről valóknak nem árulják el még a spicliket sem, csak maguk közt őrzik az ezek iránti bizalmatlanságot. A délvidékiek — így mondják — kitűnően vannak szervezve, de alcsoportokra oszlanak; a nápolyi közösség, a pugliai közösség és a sziciliai közösség csoportjára. A sziciliai arra büszke, hogy nem rabolt, de vért ontott. Mindezeket az ismereteimet egy bűnügyi fogolytól szereztem, akivel a palermói börtönben ismerkedtem meg. Ott töltötte büntetését, melyet a deportációban róttak ki rá és arra volt büszke, hogy az őt bántalmazó munkaadójának testén, előre megfontolt terv szerint, tíz centiméter mély sebet ejtett, (ki lett mérve, — mondotta); tíz centiméterre volt tervezve és annyi lett, egy milliméterrel se mélyebb. Ez volt a mesterműve, mely hallatlan büszkeséggel töltötte el. Hidd el, nem volt túlzás, ha a Kipling-novellát idéztem, habár az első nap benyomása alatt tettem.

Drága Tatjána, szeretettel ölellek.

Antonio

Ustica, 1927 január 15.

Drága Tatjánám!

Utolsó hozzám intézett leveled január 4-ről kelt. Tizenegy napig hír nélkül hagytál. A jelen körülmények között ez nagyon nyugtalanít. Azt hiszem kölcsönösen megegyezhetnénk abban, amit egymástól várunk és megigérhetnéd, hogy minden harmadnap legalább egy levelezőlapot írsz. Én már hozzáfogtam egy ilyen rendszeresség megvalósításához. Ha nincs levéltémám, — és ez nálam a gyakoribb eset — legalább egy lapot fogok neked írni, úgy, hogy egyetlen posta-járatot se hagyjak ki. Az élet itt monoton egyformaságban telik, ugrások nélkül. Leírhatnék neked egy-egy jelenetet az itteni parasztok életéből, ha elég jó kedvem lenne ehhez. Leírhatnám például, hogyan fogtak el és zártak szabályszerűen börtönbe egy disznót, amiért jogtalanul legelészett a falu utcáján; az eseten nagyon mulattam, de biztos vagyok benne, hogy se te, se Julia nem hinnétek el nekem. Talán Delio el fogja hinni, majd ha néhány évvel idősebb lesz és a történetet más hasonlók között hallja (a zöld pápaszemről szóló és egyéb históriák sorában), amelyek éppoly igazak, és amelyeket mosolygás nélkül el kell hinni. Mulatságos volt az is, ahogyan a disznót elfogták; a két hátsó lábát fogták meg és tolták, mint egy talyigát, miközben úgy ordított, mintha az ördög bújt volna belé. Nem volt módomban pontos értesülést szerezni arról, hogy tudják megállapítani a legelés és átjárás jogtalanságát: az egészségügyi hatóságok bizonyára a falu minden kis háziállatját pontosan ismerik. A sziget egy másik, még meg nem említett sajátossága, hogy nincs itt semilyen közlekedési eszköz a szamáron kívül, mely itt valóban pompás állat, nagy növésű és feltűnően szelíd, ami a lakosság jóindulatú természetére utal: az én ha-

zámban* a szamár félvad állat és saját gazdáján kívül senki közeledését nem tűri el. Ha már az állatokról van szó, hozzáteszem: tegnap egy nagyszerű lovakról szóló történetet hallottam; egy itt internált arab mesélte el. Elég különös olaszsággal beszélt és homályosan, de egészében véve elbeszélésében sok volt a szín és ábrázoló erő. Valami bizarr asszociáció folytán errol jut eszembe, hogy hallottam, hogy Olaszországban igenis kapható a híres szaracén gabona: Venetobeli barátok azt mondják, hogy Venetoban elég közönséges dolog és puliszkát készítenek belőle.

Ezzel kimerítettem a megírható témák bizonyos készletét. Remélem sikerül téged egy kicsit megmosolyogtatnom: azt hiszem ugyanis, hogy hosszú hallgatásodnak melancholia és fáradtság az oka, és hogy szükséges téged kissé felvidítani. Drága Tanja, írnod kell nekem, mert csak tőled kapok levelet: ha így soká kimaradnak leveleid, még elszigeteltebbnek érzem magam, mintha minden kapcsolatom a világgal megszakadt volna.

Szeretettel ölellek

Antonio.

V.

Milánói börtön, 1927 február 19.

Drága Tanja!

Egy hónap és tíz nap telt el azóta, hogy utoljára kaptam hírt felőled és nem tudom magamnak megmagyarázni leveleid elmaradását. Mint már megírtam, egy héttel ezelőtt, Usticából való elutazásomkor, a hajó tíz napig nem kötött ki nálunk. A hajónak, mely engem szállított Palermóba, legalább két levelet kellett volna hoznia tőled, melyeket Milanóban

* Szardiniában.

ki kellett volna kézbesíteniök nekem; de a levelek közt, melyeket a szigetről visszatérve itt megkaptam, semmit se találtam tőled. Kedves, ha ez rajtad múlik és nem (mint az feltételezhető és valószínű) valami adminisztratív szövevényen, úgy ne hagyj többé ily soká szorongásban: ebben az elszigeteltségben minden szokatlan és a normálisnak minden megszakítása marcangoló, kínos gondolatokat vált ki bennem. Utolsó, Usticában kapott leveleid valóban aggasztóak voltak kissé; micsoda dolog az, hogy annyira aggódsz egészségem miatt, hogy fizikai rosszullét fog el? Biztosítlak, hogy mindeddig elég jól voltam és annak ellenére, hogy fizikumom látszólag törékeny, nem egykönnyen meríthető ki testi energiám. Azt hiszed nem számít, hogy mindig józanul és szigorú rendszerességgel éltem? Most látom, mit tesz, hogy sohasem voltam súlyos beteg és hogy szervezetem semilyen életreszóló kárt nem szenvedett; igaz, hogy irtózatosan el tudok fáradni, de egy kis pihenés és jobb táplálkozás révén hamar visszanyerem erőmet. Nem is tudom mit írjak, hogy lecsillapítsalak és megnyugtassalak; talán fenyegesselek meg? Tudod, megtehetném, hogy nem írok többet és veled is kipróbáltatom, milyen az, mikor nem kap hírt az ember.

Elképzelem komoly, komor arcodat, melyet még egy futó mosoly sem enyhít. Szeretnélek valahogy felvidítani. Történeteket fogok mesélni neked, jó? Például, hogy megszakítsam e nagy és szörnyű világban való utazásaim leírását, magamról és híremről fogok mondani valami nagyon mulatságosat. Egy bizonyos, meglehetősen szűk körön túl az emberek nem ismernek engem; nevemet a legvalószínűtlenebb módokon ferdítik el: Gramasci, Granusci, Gramisci, Granisci, sőt Gramascon néven szerepelek, valamint az összes közbülső bizarr változatokban. Palermóban, amint a poggyász ellenőrzésére kellett várakoznunk, egy raktárhelyiségben egy csoport torinói munkással találkoztam, akiket deportációba vittek. Velük volt

egy ultraindividualista anarchista típusú ember, akit az „Egyedüli"-nek neveztek.* Ez az ember senkinek sem akarta megmondani személyi adatait, főleg nem a rendőrségnek vagy a hatóságoknak. „Én vagyok az Egyedüli, evvel érjétek be" — ez volt a válasza. A várakozó tömegben, a bűnügyiek között, az Egyedüli felismert egy férfit, egy sziciliait (az Egyedüli nápolyi lehetett vagy még délebbről való), akit különböző, részben bűnügyi, részben politikai dolgokért fogtak le. Bemutatkozásra kerül a sor. Megmondom nevemet; amaz hosszan szemlél, majd megkérdezi: „Gramsci, Antonio?" „Igen, felelem, Antonio." „Az lehetetlen — veti vissza — Antonio Gramscinak óriási termetűnek kell lennie; nem ilyen apró embernek." Többet nem szólt semmit, behúzódott egy sarokba, leült egy megnevezhetetlen valami mellé és úgy ult ott, mint Márius Karthágó romjain, elvesztett illúzióin töprengve. Egész idő alatt, míg abban a helyiségben voltunk, óvatosan kerülte a velem való beszédet és nem köszönt, mikor elváltunk.

Később egy hasonló, de azt hiszem még érdekesebb és komplexebb epizódot éltem át. Készen voltunk az indulásra; a kísérő csendőrök már ránk rakták a bilincset és a láncokat. Uj módon, nagyon kellemetlenül láncoltak meg: a vasak mereven tartották csuklómat, a csuklócsont a bilincsen kívül volt és folyton fájdalmasan hozzáütődött a vashoz. Belép a csendőrparancsnok, egy óriástermetű ember, felolvassa a névsort és megáll az én nevemnél. Megkérdezi, rokona vagyok-e Gramscinak „a híres képviselőnek". Amikor megmondtam, hogy én magam vagyok az, résztvevően nézett rám és valami érthetetlent mormogott. Minden állomáson hallottam, amint a rácsos kocsi köré csoportosuló emberekkel rólam beszélt, mindig a „híres képviselőnek" titulálva engem, (hozzá kell tennem, hogy csuklómon a bilin-

* Max Stirnes könyve után: „Der Einzelne und sein Eigentum". — *A ford.*

cset meglazíttatta), úgy hogy, — ha meggondoljuk, hogy most milyen szelek fújnak, — megeshetett volna, hogy ráadásul valaki túlbuzgóságból még jól el is ver engem. Egy idő mulva a parancsnok, aki a második kocsiban utazott, átjött abba, amelyben én voltam és beszélgetésbe kezdett. Rendkívül érdekes és különleges embernek bizonyult, tele „metafizikai szükségletekkel", mint Schopenhauer mondaná, de ezeket a szükségleteit összevissza és az elképzelhető legfurcsább módon elégítette ki. Elmondta, hogy engem mindig „cyklopszerű" jelenségnek képzelt és hogy ilyen szempontból nagy csalódást okoztam neki. Éppen Mariani „Az önzések egyensúlya" című könyvét olvasta, miután nemrég olvasta ki egy bizonyos Paul Gilles könyvét a marxizmus cáfolatáról. Óvakodtam megmondani neki, hogy Gilles francia anarchista, akinek semilyen tudományos vagy egyéb felkészültsége nincs. Tetszett nekem, amint nagy lelkesedéssel beszélt sokféle eszméről, ellentmondó és félreértett fogalmakról, ahogy csak egy intelligens, de minden fegyelmet és módszerességet nélkülöző autodidakta beszélhet. Egy idő mulva „mester"-nek kezdett szólítani. Gondolhatod, menynyire mulattatott a dolog. Hát így ismertem meg híremet. Mit szólsz hozzá?

Már fogytán a papírom. Pedig aprólékosan le akartam írni neked életemet. Most csak sématikusan teszem. Reggel félhétkor kelek fel, félórával előbb, mint költenek. Készítek magamnak egy forró kávét (itt Milánóban meg van engedve a „meta" tüzelő használata, ami nagyon praktikus és kényelmes), azután kitakarítom a cellát és megtisztálkodom. Félnyolckor hoznak egy fél liter, még meleg tejet, azt azonnal megiszom. Nyolckor levegőre megyek, azaz sétára, mely két órát tart. Könyvet viszek magammal, sétálgatok, olvasok, elszívok néhány cigarettát. Délben kapok ebédet kintről, ugyancsak vacsorát este: nem tudok mindent megenni, bár többet eszem,

mint Rómában. Este hét órakor lefekszem és olvasok körülbelül tizenegyig. A nap folyamán öt napilapot kapok. Ezek: a „Corriere", a „Stampa", a „Popolo d'Italia", a „Giornale d'Italia" és a „Secolo". Duplán előfizettem a könyvtárra, ami heti nyolc könyvre jogosít. Ezenkívül megveszem még egyik-másik hetilapot is és az „Il Sole" című gazdasági és pénzügyi folyóiratot. Igy folyton olvasok. Már kiolvastam Nansen utazásait és más könyveket, melyekről legközelebb írok neked. Rosszullétet nem éreztem, eltekintve a fázástól az első napokban. Irj kedves és adj hírt Juliáról, Delioról, Giuliánoról, Geniáról és a többiekről is mind; és írj magadról, magadról.

Ölellek

Antonio.

VI.

Milánói börtön, 1927 március 19.

Drága Tanja!

E héten két lapodat kaptam meg; egyik március 9-ről, a másik 11-éről kelt, de nem kaptam meg a levelet, melyre célzol. Azt gondoltam, hogy Usticából utánam fogják küldeni a postát; kaptam is egy csomag könyvet és az írnok, aki átadta, azt mondta, hogy a csomagban levelek és levelezőlapok is voltak, melyeknek még át kell menniok a cenzurán: remélem napokon belül megkapom azokat is. Köszönöm, hogy hírt adtál Juliáról és a gyerekekről; képtelen vagyok Juliának közvetlenül írni, míg nem kapok tőle levelet, még ha régi keletut is. Elképzelem lelkiállapotát, nem is szólva fizikai állapotáról, melybe a történtek miatt került. A gyerek betegsége nagy aggodalmat okozhatott neki. Szegény Delio; egymásután sarlach és spanyol láz, ilyen rövid időn belül! Irj te Lula-nagymamának* és kerd

* Delio és Giuliano így nevezték anyai nagyanyjukat.

meg, hogy írjon nekem hosszú levelet olaszul vagy franciául, ahogy tud, (különben azt is megteheted, hogy csak a fordítást küldöd el nekem) és írja le tüzetesen a gyerekek életét. Meggyőződtem arról, hogy a gyerekeket és megnyilatkozásaikat a nagyanyák jobban le tudják írni, reálisabban és konkrétabban, mint az anyák; a nagyanyák objektívebbek, no meg egy egész élet tapasztalataival rendelkeznek; úgy látom, a nagyanyák szeretete tartalmasabb az anyákénál. (De Julia azért ne haragudjon meg rám és ne tartson rosszabbnak, mint amilyen vagyok.)

Giuliano számára nem tudok mit tanácsolni neked; ezen a téren már megjártam egyszer Delioval. Talán én magam tudnék fabrikálni neki valamit, ha közelében lehetnék. Válassz saját izlésed szerint és végy neki valamit az én nevemben. Ezekben a napokban csináltam egy labdát papírmaséból, mely már majdnem száraz; azt hiszem el fogom küldhetni Delionak; egyébként még nem gondoltam ki, hogyan lakkozhatnám be, mert lakkozás nélkül könnyen szétmegy a nedvességtől.

Életem ugyanolyan egyhangúsággal folyik, mint eddig. A tanulás is sokkal nehezebben megy, mint gondolná az ember. Kaptam néhány könyvet és valóban sokat olvasok, (naponta egy kötetnél többet és azonkívül az ujságokat), de nem ezt értem, másról van szó. Az a gondolat üldöz, (és azt hiszem ez a bebörtönözöttekre jellemző) hogy a fogalom komplex, goethei értelmében, — mely, emlékszem, sokat gyötörte a mi Pascolinkat is, — kellene valamit alkotni, — *für ewig** —. Azaz szeretnék előre kidolgozott terv alapján, intenzíven és szisztematikusan foglalkozni valamivel, ami lekötne és ami belső életemet összpontosítaná. Eddig négyfélére gondoltam és már ez is mutatja, hogy nem tudom magam összefogni. A négy feladat a következő:

---

* Mindigrevalót.

1. Tanulmányt írni az olaszországi közvélemény kialakulásáról a mult században, más szóval, az olasz értelmiségről, eredetéről, kultúrirányzatok szerint való csoportosulásáról, különböző gondolkodásmódjairól, stb., stb. A tárgy nagyon vonzó. En persze csak nagy vonalakban írhatnám meg, mivel teljesen kizárt dolog, hogy hozzáférhessek a szükséges nagymennyiségű anyaghoz. Emlékszel a sebtében és nagyon felületesen megirt tanulmányomra Délolaszországról és B. Croce jelentoségérol? Nos, szeretném a témát, melyhez akkor hozzányultam, „érdeknélküli" szempontból, *fur ewig*, kidolgozni.

2. Egy összehasonlító nyelvészeti tanulmány! Se több, se kevesebb. Hiszen mi lehetne „érdeknélkulibb" ennél. Persze a tárgynak csak metodológiai és tisztán elméleti feldolgozasára gondolok; ezt átfogóan és szisztematikusan, a neofilológusok új szempontjai szerint eddig még nem tárgyalták a neogrammatikusokkal szemben. (Azt hiszem kedves Tanja, el fogsz borzadni ettől a levelemtől.) Életem egyik legsúlyosabb intellektuális „lelkifurdalása" attól van, hogy jó professzoromnak, Bartoli torinói egyetemi tanárnak nagy fájdalmat okoztam. Az öreg meg volt győződve arról, hogy én vagyok az arkangyal, aki elhivatott a neogrammatikusok végső *megsemmisítésére*, minthogy ő maga, aki ugyanahhoz a generációhoz tartozott, és akit millió akadémikus szál kötött ehhez a gyalázatos *bandához*, bírálatában nem akart túlmenni bizonyos határokon, melyeket az illendőség és a tudomány vén síremlékei iránti kegyelet szabott számára.

3. Tanulmány Pirandello színműveiről és az olasz színművészeti ízlés átalakulásáról, melyet Pirandello képviselt és melynek kiváltásában része volt. Tudod-e, hogy én jóval Adriano Tilgher előtt felfedeztem Pirandello művészetét és hozzájárultam népszerüsítéséhez? 1915 és 1920 között annyit írtam Pirandelloról, hogy együtt egy kétszázoldalas könyv

lenne belőle. Megállapításaim eredetiek és elsők voltak: hiszen Pirandellot akkor vagy jóindulatúan elviselték, vagy nyíltan kinevették.

4. Tanulmány a ... ponyvaregényről és a nép irodalmi izléséről. Ez az otletem akkor támadt, mikor olvastam, hogy Serafino Renzi meghalt. Renzi fókómikusa volt egy vándorszínész-társulatnak, melynek művészete tulajdonképpen a ponyvaregény színpadi megfelelője. Emlékszem, mennyire mulattatott, valahányszor elmentem megnézni. Az előadás ugyanis kettős volt: a félelem, a kiváltott szenvedélyek és a népi közönség aktív közbelépése a mulatságnak kétségtelen legérdekesebb részét képezte.

Mi a véleményed minderről? Alapjában véve, ha jól megnézzük, a felsorolt négy probléma összhangban van egymással: végsosoron mindegyik a nép alkotó szellemére, annak különböző fejlődési fázisaira és fokozataira vonatkozik. Ird meg, amit erről gondolsz: nagyon bízom jó ösztönödben és ítéleted megalapozottságában. Untatlak? Tudod, az írás most a beszélgetéseket pótolja számomra: úgy érzem beszélek veled, mikor írok neked, csakhogy az egész monologussá válik, mert a te leveleid vagy nem jutnak el hozzám, vagy nem kapcsolódnak be az általam elindított beszélgetésbe. Irj hát, a lapokon kívül, hosszú leveleket; én minden szombaton írok neked, (összesen két levél írására van jogom hetenkint) és kiöntöm szívemet. Utibenyomásaim és élményeim leírását nem folytatom, mert nem tudom, érdekelnek-e. Számomra persze van személyes jelentőségük, amennyiben bizonyos hangulatok és szenvedések fűződnek hozzájuk, de mások számára talán csak akkor lennének érdekesek, ha irodalmi formába öltöztetném oket; de csak kutyafuttában írhatok, abban a rövid időben, melyben tinta és toll áll rendelkezésemre.

Ölellek, kedves, szeress és írj nekem.

Antonio.

VII.

Milánói börtön, 1927 október 10.

Drága Tanja!

Csütörtöki beszélgetésünk óta sokat gondolkodtam és végül elhatároztam, hogy megírom, amit élőszóval elmondani nem volt bátorságom. Azt hiszem, nem szabad miattam tovább Milánóban maradnod. Az áldozat, melyet értem hozol, túl nagy. Ez alatt a nedves éghajlat alatt egészséged nem fog helyreállni. Nekem persze sok erőt ad, ha láthatlak; de azt hiszed, nem kell folyton arcod beteges halványságára gondolnom és nem érzek lelkifurdalást azért, hogy én vagyok oka és célja ennek az áldozatnak? Azt hiszem, rájöttem, hogy mi a legfőbb indokod, hogy itt akarsz maradni: arra számítasz, hogy ugyanazzal a vonattal utazhatsz el, amelyen engem fognak szállítani és hogy útközben valamelyes kényelemről gondoskodhatsz számomra. Eltaláltam? Nos: ez az elgondolás nem valósítható meg. Biztos, hogy átszállításomra vonatkozólag nagyon szigorú intézkedések történnek és a kísérő őrség semmi esetre sem fogja megengedni, hogy a „keresztények" törődhessenek a foglyokkal. (Zárójelben megmagyarázom, hogy a foglyok és deportáltak az emberiséget két részre osztják: a „keresztények", továbbá a foglyok és deportáltak kategóriájára.) A te terved tehát hiábavaló és talán káros is lenne, amennyiben bizalmatlanságot kelthetne, és csak fokozná a szigort és keménységet. Mindössze azt érnéd el, hogy a legrosszabb körülmények között utaznál és Rómába érkezve újabb 4 hónapra ágynak esnél. Drága Tanja, azt hiszem praktikusnak és reálisnak kell lennünk a jóságban is. Nem azt mondom, hogy pazarlod jóságodat, de igenis erődet és energiádat és én ebbe tovább nem egyezhetek bele. Igazán sokáig gondolkodtam erről és szerettem volna mindezt élőszóval

elmondani, de megcsappant bátorságom, amikor láttalak és amikor arra gondoltam, hogy talán még ezzel is megbánthatlak.

Drágám, szeretettel ölellek.

Antonio.

VIII.

Milánói börtön, 1927 október 17.

Drága Tanja!

Tegnapelőtt kaptam meg szeptember 27-i leveledet. Örülök, hogy Milánó tetszik neked és alkalmat ad szórakozásra. Voltál a múzeumokban és képtárakban? Mert városépítészeti szempontból, azt hiszem, az érdekességeknek elég hamar végére ér az ember. Szerintem a különbség Róma és Milánó között éppen abban van, hogy Róma kimeríthetetlen városi „panoráma", Milánó pedig kimeríthetetlen *chez soi*;* a milánóiak intim életét értem, akiket jobban kötnek tradicióik, mint gondolnád. Igy a szokásos külföldi látogatók kevéssé ismerik Milánót, de annál nagyobb a vonzóerő, melyet e város olyanokra gyakorolt, mint Stendhal, olyanokra, akik be tudtak hatolni a családokba, a szalonokba és megismerkedhettek azok belső életével. Milánó legerősebb társadalmi magva az arisztokrácia, mely sehol úgy meg nem tudta őrizni homogenitását és zártságát, mint Olaszországban; ezzel szemben a többi társadalmi csoportok, — a munkásságot is beleértve, — valóságos cigánytáborok, minden állandóság és szilárd váz nélkül, a vidék minden néprétegéből verődnek össze. Ez nemzeti ereje és gyöngesége is Milánónak, a hatalmas ipari és kereskedelmi központnak, melyet ténylegesen a régi arisztokrata családok *elitje* tart uralma alatt. Az ő erejük az, hogy a helyi kormányzás

* Otthon.

tradicióinak birtokában vannak. (Tudod, hogy Milánóban megmaradt egy sajátos katolikus kultusz, az ambrosiánus kultusz,* melyet a régi milánóiak féltékenyen őriznek és mellyel ezek a társadalmi viszonyok összefüggnek.) Bocsásd meg elkalandozásomat. Hiszen tudod, milyen fecsegő vagyok, és hogy minden engem érdeklő téma magával ragad...

Irj még többet milánói benyomásaidról. Szeretettel ölellek és várlak.

Antonio.

IX.

Milánói börtön, 1927 november 21.

Drága Julia!

Az udvaron, ahová a többiekkel együtt előírásos sétánkra járok, kiállítást rendeztünk gyerekeink fényképeiből. Delionak nagy sikere volt, mindenki megcsodálta. Néhány napja már nem magánzárkában vagyok, hanem közös cellában egy másik politikai fogollyal, akinek van egy bübájos és kedves hároméves kislánya, Mária-Lujzának hívják. Szardiniai szokás szerint elhatároztuk, hogy Delio és Mária-Lujza, mihelyt felnőnek, össze fognak házasodni. Mit szólsz hozzá? Természetesen várjuk a mamák hozzájárulását, hogy szerződésünknek nagyobb érvényt adjunk, bár ez az én hazám** törvényeinek súlyos megsértését jelenti. Elképzelem, hogy mosolyogsz és ez boldog érzéssel tölt el; csak nehezen tudlak mosolygónak elképzelni.

Nagy gyöngédséggel ölellek, kedves.

Antonio.

---

* Szent Ambrus, Milano védőszentje, a IV. században milánói püspök, az egyházi hatalom szuverénitásának védelmezője. — *A ford.*

** Szárdinia szigete.

X.

Milánói börtön, 1928 január 2.

Drága Tanja!

Ime, az új esztendő is elkezdődött. Uj élet tervét kellene kidolgozni, ahogy ez már szokás; de, bár gondolkodtam róla, ilyen tervet mégsem tudtam kiagyalni. Ez mindig is nehezemre esett, egész életemben, az értelmes gondolkodás kezdeteitől fogva. Az elemi iskolában minden évben ilyenkor feladták a dolgozat-témát: Mit fogsz csinálni, ha felnősz? E fogas kérdést először nyolc éves koromban válaszoltam meg, amikoris elhatároztam, hogy kocsis leszek. Ugy találtam, hogy ez a mesterség a hasznosnak és kellemesnek minden jellegzetességét egyesíti: a kocsis csattogtatja az ostort, hajtja a lovakat és ugyanakkor olyan munkát végez, mely nemesíti az embert és mellyel megkeresi mindennapi kenyerét. Ezen pályaválasztásomhoz még a rákövetkező évben is hű maradtam, de hogy úgy mondjam, külső okokból. Ha őszinte lettem volna, bevallottam volna, hogy leghőbb vágyam, hogy bírósági altiszt lehessek. Miért? Mert abban az évben egy öreg úr lett nálunk bírósági altiszt, akinek nagyon rokonszenves kiskutyája volt és amely mindig díszben járt: piros bojttal a farkában, takarócskával a hátán, lakkozott szíjjal a nyakában, tolldísszel a fején. Képtelen voltam a kutya fogalmát a gazdájáétól és annak mesterségétől különválasztani. Mégis, nagy szomorúan, lemondtam erről a pályáról, mely pedig annyira csábított. Hallatlan következetesség volt bennem és olyan erkölcsi töretlenség, mely a kötelesség legnagyobb hőseit elsápasztotta volna. Hát igen, méltatlannak ítéltem magam arra, hogy bírósági altiszt és olyan csodálatos kutyus tulajdonosa lehessek: mert nem tudtam könyv nélkül az alkotmány nyolcvan-

négy pontját! Igy volt. A második elemibe jártam (amikor először fedeztem fel a kocsis-mesterség nagyszerűségét) és az volt a tervem, hogy novemberben leteszem a felvételi vizsgát, hogy a harmadik osztályt átugorva, a negyedikbe léphessek. Meg voltam győződve arról, hogy ennyi kitelik tőlem, de amikor az iskolaigazgatónál jelentkeztem, hogy szabályszerűen beadjam kérvényemet, váratlanul a következő kérdést intézte hozzám: „Dehát ismered te az alkotmány nyolcvannégy paragrafusát?" Én bizony mégcsak nem is gondoltam ezekre a paragrafusokra; megelégedtem annyival, amennyit az „állampolgár jogairól és kötelességeiről" az olvasókönyvből megtanulhattam. A feltett kérdés tehát rémítő figyelmeztetés volt számomra, mely annál is inkább megrendített, mert a megelőző szeptember 20-án először vettem részt a hazafias felvonuláson, velencei lampionnal a kezemben és a többiekkel együtt kiáltottam: „Éljen a caprerai oroszlán! Éljen a staglienoi halott!" (Már nem emlékszem, hogy „halottat", vagy „prófétát" kiáltottunk-e, a változatosság kedvéért talán mindkettőt.) Mindenesetre meg voltam győződve róla, hogy ezzel letettem a vizsgát, szavazójogot nyertem és a teljesjogú, aktív állampolgárok sorába léptem. Holott nem ismertem az alkotmány nyolcvannégy paragrafusát! Micsoda állampolgár voltam hát akkor? És hogy táplálhattam oly nagyravágyó reményt, hogy bírósági altiszt lehetne belőlem, bojtos, takarós kutyus tulajdonosa! A bírósági altiszt az államgépezet kerekecskéje, (én úgy gondoltam, fontos kereke) a törvény őre és letéteményese, melyet megvédene a zsarnokokkal szemben is, ha azok meg akarnák csorbítani. És én nem ismertem a nyolcvannégy paragrafust! Igy hát leszűkítettem láthatáromat és újra a kocsis társadalmi érdemeit magasztaltam, hiszen annak is lehet kutyája, legfeljebb bojt és takaró nélkül. Látod, a túl mereven és sematikusan előre kijelölt programok így ütköznek a kemény való-

ságba és így zúzódnak szét, ha az emberben éber a kötelesség tudata!

Drága Tanja, nem gondolod, hogy kissé kinyujtottam a históriát? Nevess rajta és bocsáss meg. Ölellek.

Antonio

XI.

Milánói börtön, 1928 március 5.

Drága Tanja!

...Nagy érdeklődéssel olvastam leveledet, melyben megfigyeléseidről és tapasztalataidról írsz. Azt hiszem, fölösleges, hogy én téged türelemre intselek, nem csak gyakorlati, de hogy úgy mondjam, szellemi türelemre sem. Mindig meg voltam győződve arról, hogy van egy ismeretlen Itália, amelyet nem látnak és amely nagyon különbözik a látszólagos és látható országtól. Azt akarom mondani, — ez a jelenség minden országban észlelhető — hogy a különbség a látható és a nemlátható között nálunk sokkal nagyobb, mint más u. n. civilizált nemzeteknél. Nálunk a piazza* a maga lármájával, szavakba tóduló indulataival, nagyképűségével arányfag sokkal inkább háttérbe szorítja az otthont, mint másutt. Igy egész sor előítélet és felületes megállapítás keletkezett az olasz család szilárdságáról, a rendkívüli tehetségről, melyet a gondviselés kegye népünknek állítólag kiosztott, stb. Michels egyik legújabb könyvében is megismétli, hogy a kalábriai parasztok átlaga, ha analfabéta is, intelligensebb a német egyetemi tanárok átlagánál: így sokan felbuzdulva érzik magukat a kötelesség alól, hogy Kalábriában az analfabétizmus ellen küzdjenek.

* Az olasz városok jellegzetes főtere, ma is sokban a közélet színtere, a római fórum maradványa. — *A ford.*

En azt hiszem, hogy a városi családi szokásokat — Olaszország városközpontjainak újabb fejlődése folytán — nem lehet megítélni az egész ország általános helyzetétől elvonatkoztatva, amely még igen elmaradott és amelynek ebből a szempontból jellegzetes vonása: a 20 és 50 év közötti generáció szélsőséges egoizmusa, mely kihat az öregek és gyermekek sorsára. Természetes, nincs szó valami állandó civilizációs alsóbbrendűségről; abszurdum és ostobaság lenne ezt gondolni. Történelmileg ellenőrizhető és megmagyarázható jelenségről van szó, melyet a materiális életszínvonal emelésével kétségtelen le fogunk győzni. A jelenség magyarázata, szerintem, az ország népesedési strukturájában rejlik, mely a háború előtt minden száz dolgozóra nyolcvan eltartandó terhét rótta, míg az összehasonlíthatatlanul gazdagabb Franciaországban száz dolgozóra csak ötvenkét eltartandó személy esett. Nálunk túl sok az öreg és a gyermek a középső korosztályokhoz képest, melyeket leginkább megtizedel a kivándorlás. Ime, ez az alapja bizonyos generációk önzésének, mely néha rémítő kegyetlenségben nyilvánul meg. Hét-nyolc hónappal ezelőtt a lapok a következő szörnyű kegyetlenségről számoltak be: egy apa kiirtotta egész családját, (feleségét és három gyermekét) mert mire a mezei munkáról hazatért, az éhes gyerekfalka az egész, sovány vacsorát felfalta. Ugyanakkor tárgyalták Milánóban egy házaspár pörét, amely halálra kínozta négyéves fiacskáját, úgy, hogy hónapokig dróttal az asztallábhoz kötözték. A tárgyalások folyamán kiderült, hogy a férfi kételkedett felesége hűségében és az asszony, nehogy a gyermeket a bántalmazásoktól védve, elveszítse férjét, beleegyezett a kisfiú elpusztításába. Nyolc évre ítélték őket. Az ilyen bűncselekményt hajdan a bűnözés évi statisztikájában mint rendkívüli külön kiemelték. Most, Garofalo szenátor szerint, az ilyen bűnökre kimondott átlagos évi ötven ítélet csak e bűnözés növekvő tendenciájára jellemző;

valójában a szülőknek a legtöbb esetben sikerül kibújniok minden büntetés alól. Ezt megkönnyíti az a körülmény, hogy nálunk általában keveset ügyelnek a gyermekek egészségére és biztonságára, továbbá az az elterjedt fatalizmus, mely szinte az ég különös kegyének tekinti, ha új angyalkákat vesz fel Isten udvarába. Sajnos, ez nálunk a legelterjedtebb felfogás és nem csoda, ha ez az ideologia, bár enyhébb és szelídebb formában, a haladottabb szellemű és modernebb városokban is visszatükröződik.

Láthatod, hogy a türelem nagyon helyénvaló, legalább azoknál, akik nem hisznek az elvek abszolut érvényében még ebben a vonatkozásban sem, hanem csakis azoknak az élet általános fejlődésével kapcsolatos haladó fejlődésében.

Sok, sok jót. Ölellek.

Antonio.

XII.

1928 április 30.

Drága mama!

Itt küldöm Delio fényképét. Pörömet május 28-ra tűzték ki: most már az indulás nem lehet messze. Mindenesetre azon leszek, hogy sürgönyözzek neked. Egészségem elég jó. A pör közelsége felvillanyoz, mert legalább véget ér ez az egyhangúság. Ne aggódj és ne ijedj meg, bármilyen ítéletet is hoznak: azt hiszem 14—17 esztendőt kapok, de lehet, hogy többet is, mert hiszen bizonyítékok nincsenek: mi mindent el nem követhettem, bizonyítékok híján! Légy bátor.

Ölellek.

Ni.

XIII.

Turi-i börtön, 1928 november 19.

Drága Julia!

Nagyon rossz voltam hozzád. Annak, amit igazolásomra felhozok, valójában nincs is sok alapja. Mióta Milánóból elutaztam, nagyon fáradt vagyok. Összes életfeltételeim súlyosbodtak. Erősebben érzem a börtönt. Most kicsit jobban vagyok. Maga az a tény, hogy bizonyos stabilizáció állott be, hogy életem meghatározott szabályok szerint folyik, bizonyos értelemben gondolataim menetét is szabályozza.

Nagy örömet okozott fényképed és a gyerekeké. Ha az optikai benyomásokat túlságosan nagy idő választja el egymástól, a közt rossz gondolatok töltik ki; különösen Giulianoról nem tudtam már mit gondolni, nem volt előttem semilyen kép, amely emlékezetem támogatására szolgálhatott volna. Most igazán örülök. Általában azt kell mondanom, hogy néhány hónap óta elszigeteltebbnek és a világ folyásától elszakítottabbnak érzem magam. Sokat olvasok, könyveket, folyóiratokat: sokat, a fogság lehetőségeihez viszonyítva. De az olvasmány már távolról sem okoz olyan örömet, mint régen. Könyvek és folyóiratok csak általános elképzelését adják az életnek, a világ folyásának, többé-kevésbbé sikerült, vázlatát, de nem adhatják Péter, Pál, János, azaz egyes élő emberek életének közvetlen, élő benyomását, holott enélkül nem is lehet megérteni az általánosat, az egyetemest. Sok esztendővel ezelőtt, 1919—20-ban, ismertem egy nagyon rokonszenves, naiv, fiatal munkást. Minden szombaton, munkából jövet, bejött a szerkesztőségbe, hogy elsőnek olvashassa a lapot, melyet akkoriban szerkesztettem.* Sokszor mondta:

---

* „L'Ordine Nuovo", az Olasz Kommunista Párt hetilapja.

„Nem tudtam aludni a nyugtalanságtól: mit fog tenni Japán?" Éppen Japán nem hagyta nyugton. Mert az olasz lapok csak akkor írnak Japánról, ha meghal a mikádó, vagy ha egy földrengés legalább tízezer ember halálát okozza. Japán valahogy elrejtőzött előle; így sohogyse tudott a világot mozgató erőkről rendszeres képet alkotni magának és úgy érezte, hogy nem érti az egészet. Akkoriban én nevettem az ő gondolkodásmódján és csufolódtam barátommal. Ma megértem. Most nekem is megvan a magam Japánja: ez Péter és Pál, Julia, Giuliano és Delio élete. Éppen a részecskék ismerete hiányzik nekem; hogyan fogjam fel e nélkül, sommásan, az élet egyetemességét? A magam élete is mintha megmerevedett, megbénult volna: hogy is lehetne máskép, mikor hiányzik belőle a te életed és a gyerekeink életének élménye? Még valamit: mindig félek, hogy úrrá lesz rajtam a börtönélet „rutinja". Szörnyű gépezet ez, mely sorjában összetöri és ellapítja az embert. Megborzadok, ha látom azokat, akik öt, nyolc, tíz éve ülnek; megfigyelem lelki deformációikat, melyek kétséget támasztanak bennem saját jövőmet illetőleg. Gondolom, mások is, (nem mind, de legalább néhányan) azt hitték, hogy nem hagyják magukat és mégis, anélkül hogy észrevették volna, hisz ez igen lassú, molekuláris folyamat, megváltoztak és nem tudják, nem képesek megítélni sem, mert teljesen mások lettek. De én biztosan ellenállok. Igaz, már észrevettem, hogy képtelen vagyok magamtól nevetni, s ez baj. Julia, kedves, érdekel téged mindez? Képet ad ez néked mostani életemről? Azért, tudod, minden érdekel engem, ami a világban történik. Utóbbi időben egy csomó könyvet olvastam a katolikusok tevékenységéről. Ez is egy olyan „Japán": vajjon milyen fázisai lesznek a francia radikalizmusnak a szakadásig, mely egy francia katolikus pártnak ad életet? Ez a probléma „nem hagy aludni", úgy járok, mint hajdani fiatal barátom. És persze mások is.

Tetszett neked a papírvágó? Tudod, hogy majdnem egyhavi munkámba került?

Drágám, írj nekem egy kicsit mindenről, rólad és a gyerekekről. Legalább félévente kellene fényképet kapnom rólatok, hogy követhessem a gyerekek fejlődését és gyakrabban láthassam mosolyodat. Szeretettel ölellek, drágám.

Antonio.

XIV.

Turi-i börtön, 1929 május 2..

Drága Delio!

Hallottam, hogy iskolába jársz, hogy egy méter nyolc centiméter magas vagy és tizennyolc kiló. Igy azt gondolom, hogy egész nagy fiú lettél és nemsokára már leveleket fogsz írni nekem. Addig is írathatsz anyukáddal, diktálhatsz neki levelecket, ahogy velem írattál Rómában a nagymamának. Igy elmondhatod nekem, hogy az iskolában tetszik-e neked a többi gyerek, hogy mit tanulsz és mit szeretsz játszani. Hallottam, hogy repülőgépeket és vasutakat építesz és tevékeny részt veszel az ország iparosításában. De repülnek-e repülőgépeid és futnak-e vonataid? Ha ott lennék, legalább bedugnám cigarettámat a kéményébe, úgy, hogy valami füstje is legyen a mozdonynak!

Irnod kell valamit Giulianoról is, nem gondolod? Segít-e neked a munkádban? Ő is konstruktőr, vagy még túl kicsi ahhoz, hogy annak nevezhessük. Egyszóval sok-sok mindent szeretnék tudni és minthogy olyan nagy vagy és mint mondják, kicsit fecsegő, biztos vagyok benne, hogy anyuka kezével írni fogsz nekem most már egy hosszú, hosszú levelet, amelyben minderről beszámolsz, és még egyebekről is. En pedig írok majd neked egy rózsatőről, melyet ültet-

tem és egy gyíkról, melyet meg akarok szelidíteni. Csókold meg helyettem Giulianot és anyukát és mind az otthoniakat, anyuka pedig téged fog megcsókolni énhelyettem.

Papád

P. S. Eszembe jutott, hogy te talán nem ismered a gyíkot: az egy krokodilféle állat, de mindig kicsi marad.

XV.

Turi-i börtön, 1929 július 1.

Drága Julia!

Megmondhatod Delionak, hogy a hír, amelyet velem közölt, nagyon érdekes volt számomra, mert fontos és szerfölött komoly. Remélem azonban, hogy valaki egy kis ragasztóval rendbehozta a Giuliano okozta kárt és hogy így a kalapból nem lett azóta rongy. Emlékszel, amikor Rómában éltünk, Delio azt hitte, hogy én minden öreg holmit rendbe tudok hozni? Ezt most már biztosan elfelejtette. Ő maga mutat-e hajlandóságot a kézműveskedésre? Szerintem ez sokkal inkább mutatna konstruktív elmére, pozitív jellemre, mint az építőszekrénnyel való játszás. Tévedsz, ha, mint írod, azt hiszed, hogy én kicsi koromban is már irodalmi, filozófiai hajlamokat árultam el. Ellenkezőleg, rendíthetetlen úttörő voltam és el nem hagytam házunkat a nélkül, hogy egy marék búzaszemet és viaszkosvászonba csavart gyufát zsebre ne tettem volna, arra az esetre, ha netán elhagyott szigetre vetődnék, ahol magamra lennék utalva. Azonkívül szenvedélyes csónak- és kocsiépítő voltam és könyv nélkül tudtam a hajózás egész nomenclaturáját. Legnagyobb sikerem az volt, mikor egy falunkbeli asztalos elkérte kartonból készült p...

pás cirkálóm modelljét, hogy fából megépítse. Ezek a dolgok nem hagytak nyugton, mert hétéves korom-ban elolvastam a *Robinson* és a *Titokzatos sziget* című könyveket. Azt hiszem, olyan gyermekélet, mint a 30 év előtti, ma már nem lehetséges; most a gyerekek 80 esztendősek már amikor megszületnek, akár a kinai Lao-Tsé. A rádió és a repülőgép örökre végetvetettek a robinsonádoknak, melyek annyi nemzedék képzeletét foglalkoztatták. Az acél-építőszekrény kitalálása is mutatja, milyen gyorsan intellektualizálódnak a gyerekek. Hősük, legalább is Nyugaton, már nem Robinson, hanem a tudományos módszerekkel dolgozó rendőrnyomozó vagy betörő. Igy hát a te ítéletedet meg lehetne fordítani és csak akkor volna helyes.

Megírtad Giuliano súlyát, de nem írod, hogy milyen magas. Tatjána közölte, hogy Delio mikor 18 kilót nyomott, 1 méter 8 centiméter magas volt. Az ilyen adatok nagyon érdekelnek, mert konkrét képzeteket adnak: de te nagyon ritkán közölsz velem effélét. Remélem, hogy Tatjána továbbra is szorgalmasabb lesz nálad és mikor nálatok lesz, sok és sokféle dolgot fog közölni velem a gyerekekről és rólad is.

Csókollak a gyerekekkel együtt.

Antonio.

XVI.

Turi-i börtön, 1929 július 1.

Drága Tanja!

...Képzeld, a rózsató teljesen magához tért. Június 3-a és 15-e között egyszercsak rügyezni kezdett, majd leveleket hajtott, míg újra egészen kizöldült; most már 15 centiméteres ágacskái vannak. Megkísérelte, hogy bimbót is hajtson, egy ici-picurkát, de az aztán fonnyadni kezdett és most már sárgul.

Azonban nem lehetetlen, hogy egy-két félénk rózsácskával eléri ezévben a beteljesedést. Ennek örülök, mert egy év óta a természeti jelenségek érdekelnek. (Talán ágyam a föld fluidumainak jó irányában áll, — ahogy ezt mifelénk mondják — és mikor alszom, testem sejtjei a mindenséggel összhangban keringenek.) Nyugtalanul vártam az évszakfordulót és most, hogy a föld a nap felé hajlik, (valójában felegyenesedik hajlásából) jobban érzem magam. (Hangulatom azzal függ össze, hogy most este lámpát hoznak; ime, a föld fluidumainak magyarázata); az évszakok ciklusait úgy érzem, mint saját húsomat. A rózsa él és biztosan virágozni fog, mert a hőség előkészítője a fagynak és már a hó alatt pihegnek az első ibolyák, stb.; egyszóval az időt valami testinek érzem mióta a tér nem létező lett számomra. Tanja, drága, abbahagyom e badarságokat és csókollak.

Antonio.

XVII.

Turi-i börtön, 1929 július 30.

Drága Julka!

Megkaptam 7-i leveledet. A fényképek még nem érkeztek meg; remélem a tied is köztük lesz. Természetes, hogy téged is látni akarlak, legalább egyszer egy esztendőben, hogy kicsit elevenebb képet kapjak: máskülönben mit is gondolhatok? Hogy fizikailag nagyon megváltoztál, legyengültél, hogy sok az ősz hajad, stb., stb., stb. Születésnapi jókívánságaimat már előre elküldöm. Lehet ugyan, hogy legközelebbi levelem még időben ér hozzád, de ebben nem vagyok biztos. Ha fényképedet megkapom, megismétlem jókívánságaimat. Persze csoportképet szeretnék, amelyen a gyerekek között vagy, mint a tavalyi fényképen. A csoportképen már van valami mozgás, valami

drámai, kialakulnak bizonyos kapcsolatok, melyeket folytatni lehet, melyeket bele lehet állítani más képekbe, a konkrét élet olyan epizódjaiba, melyek a fényképezőgép lencséje elé nem kerülnek. Téged, azt hiszem, eléggé ismerlek ahhoz, hogy más képekben is elképzeljelek; azonban a gyerekek magatartását és reakcióit veled való viszonylatukban már nem tudom esetről-esetre elképzelni, még érzéseiket és általános hajlamaikat sem. A fényképek minderről keveset tolmácsolnak és saját gyerekkori emlékeimre nem támaszkodhatom, mert azokat túlságosan egyénieknek tartom. Azt hiszem, hogy a mi gyerekeink egészen mások, egy új érzelmi világban élnek, két nemzedéknyi távolságban. (Még többet is mondhatnék, mert a különbség egy szardiniai faluban felnevelt gyermek és egy nagyvárosi gyermek között már magában is kitesz legalább két nemzedéknyi távolságot.) Néha, tudod, rólad szeretnék írni, a te erődről, mely százszorta nagyobb, mint gondolod. De mindig haboztam ezt kimondani, mert úgy éreztem, mintha hajcsár lennék, aki egy igavonó állatot hajszol. Most leírtam ezt úgy, ahogy sokszor gondoltam. Hiszen ha gondoltam, le is írhatom. Nem kellett volna ilyet gondolnom. De ez azért van, mert elnyomott érzések alakjában még él bennem sok elmult felfogás, melyeken kritikailag túlmentem, de melyeket még nem töröltem ki magamból teljesen. Gyakran kínoz a gondolat, hogy házasságunk legnagyobb terhei, az objektive legnagyobbak, reád hárulnak. És ilyenkor nem gondolhatok erődre, melyet — ha ezt nem is mondtam — annyiszor csodáltam; hanem fájdalmas gyöngédséggel is, melyet szavak nehezen, csak tán egy simogatás fejezhetne ki, inkább gyöngeségeidre kell gondolnom, arra, hogy fáradt lehetsz. Aztán meg irigy vagyok, amiért nem osztozhatom a gyerekeink életének első, friss örömeiben én nem lehetek ott, hogy nevelésükben segítselek. Delio római életéből sok apró részletre emlékszem és arra is, ahogy te és

Genia foglalkoztatok vele. Vissza-visszagondolok minderre és igyekszem új helyzetekre áttenni, új környezetre alkalmazni emlékeimet. Mindig arra a következtetésre jutok, hogy bennetek Genf, a Rousseau-val és F. doktorral szaturált légkör maradandó nyomokat hagyott, hogy ottani környezetetek tipikusan svájci, genfi és rousseaui lehetett. De már nagyon elkalandoztam. Máskor talán még írok erről neked, ha akarod, ámbár Rousseau-val ingereltelek, mint egyszer (emlékszel?), mikor ezért annyira megharagudtál.

Ölellek, drágám.

Antonio.

XVIII.

Turi-i börtön, 1930 augusztus 28.

Drága mama!

Nagyon tetszett nekem a két kis fénykép, melyet Nannaro* hozott; ha technikailag nem is a legsikerültebbek, mégis elég közvetlen benyomást adnak arcodról és arckifejezésedről. Látom, hogy éveid és sok egyéb ellenére is elég fiatal és erőteljes maradtál; úgy tetszik, kevés az ősz hajad és arcod kifejezésében sok élénkség van, bár — matróna arc. Azt hiszem, még megéred dédunokáid és láthatod, amint felcseperednek, sőt nagyocskák lesznek. Egyszer aztán csináltatunk egy nagy fényképet, azon rajta leszünk, valamennyi generáció és te, rendtevően, a közepén. Mea** nagyon megnőtt, de most is olyan fegyelmezetlen. Abból, amit írtok úgy veszem ki, hogy Nannaro a lányában az ildomosságnak és tehetségnek csudatudja milyen mintaképét látja. Igy esett túlzásba és elfeledte, hogy a kislány még csak kilenc-

* Gennaro Gramsci, Antonio fivére.
** Edmea, Gennaro leánya.

tíz éves. Ha meggondolja, be kell lássa, hogy mi ebben a korban érettebbek és fejlettebbek voltunk. En is. Szerintem Mea túl gyerekes, korához képest is; nincs más törekvése, csak tetszeni kíván, nincs lelkiélete, nincsenek érzelmi szükségletei, legfeljebb a legprimitívebbek (hiúság, stb.). Talán nagyon elkényeztettétek és nem tanítottátok önfegyelemre. Igaz, hogy sem engem, sem Nannarot, sem a többieket nem tanított senki önfegyelemre, de mi magunktól megtettük. En meghaltam volna szégyenemben, ha Mea korában annyi helyesírási hibát ejtettem volna, mint ő. Emlékszel, hogy olvastam késő éjszakáig és mi mindent kieszeltem, hogy könyvekhez jussak. Teresina is ilyen volt, bár kislány volt, mint Mea és még csinosabb, mint ő. Szeretném tudni, mit olvasott Mea idáig; abból, amit ír, úgy tetszik a tankönyvein túl nem olvas semmit. Egyszóval, rá kell szoktatni, hogy fegyelmezetten dolgozzon és meg kell kissé szorítani „monden" életét: legyen kevesebb hiúságának hízelgő sikere és több belső komolysága. Mondd Meának, hogy írjon nekem, mondja el, hogy él stb. Mindannyiukat csókolom, szeretettel ölellek.

Antonio.

XIX.

Turi-i börtön, 1930 október 6.

Drága Tanja!

Örültem Carlo látogatásának. Elmondta, hogy már eléggé összeszedted magad, de szeretnék közelebbit tudni egészségi állapotodról. Köszönöm mindazt, amit küldtél. Még nem adták ki nekem a két könyvet: a fasiszta bibliográfiát és a Chesterton novellákat, melyeket szívesen elolvasok; két okból. Először, mert remélem, hogy ugyanolyan érdekesek, mint az első sorozat volt, másodszor, mert igyekezni fogok elképzelni a hatást, melyet reád gyakoroltak.

Bevallom, hogy olvasás közben ez lesz legnagyobb örömem. Pontosan emlékszem, milyen hangulatot váltott ki benned az első sorozat olvasása; benned szerencsés hajlam van a benyomások közvetlen felvételére, anélkül, hogy azokat kultúrális lerakódások komplikálnák. Észre se vetted, hogy Chesterton nem annyira valóságos detektívtörténeteket, mint inkább a detektívtörténeteknek finom karikaturáját írta meg. A katolikus Brown atya kigúnyolja a protestánsok mechanikus gondolkodásmódját és a könyv, alapjában véve, a római egyház apologiája az anglikán egyházzal szemben. Sherlock Holmes a „protestáns" detektív, aki a bűnügyi rejtély szálait a külsőből kiindulva, a tudományra, a kísérleti módszerre támaszkodva, indukcióval találja meg. Brown atya viszont a katolikus lelkész, aki a gyónásból szerzett rafinált pszichológiai tapasztalatokra és az erkölcsi kazuisztika papi spekulációjára épít, anélkül, hogy a tudományt elhanyagolná, de mégis főleg dedukciós és introspekciós módszerrel. És Brown úgy megveri Sherlock Holmest, hogy az hozzá képest csak nagyképű suhancnak, korlátolt és kicsinyes dilettánsnak tetszik. Másrészt, Chesterton nagy művész, míg Conan Doyle közepes író volt, még ha írói érdemeiért bárócskát csináltak is belőle. Chestertonnál bizonyos stílusbeli ellentét van a tartalom, vagyis a bűnügyi szövevény és a forma között, finom irónia a megírt tárggyal szemben, ami az elbeszélést különösen vonzóvá teszi. Nem így van? Emlékszem, úgy olvastad ezeket a novellákat, mintha megtörtént valóság krónikája lennének és annyira beleélted magad a történetbe, hogy őszinte csodálattal adóztál Brown atya éleselméjűségének. Ez a naivitásod nagyon mulattatott. Ne haragudj, de ebben volt egy szemernyi irigység is; irigyeltem ezt a te friss és őszinte átélésre való képességedet.

Szeretettel ölellek.

Antonio

XX.

Turi-i börtön, 1930 október 6.

Drága Julia!

Megkaptam két leveledet: egyet augusztus 16-ról és azt hiszem egy szeptemberi keltezésűt. Szerettem volna hosszan írni, de nem tudok, mert néha képtelen vagyok kapcsolatba hozni emlékeimet azokkal az érzésekkel, melyeket leveleid váltanak ki bennem. Sajnos, azonban csak meghatározott napok meghatározott órájában szabad írnom és ez a nem általam választott időpont néha éppen ideges deprimáltságom pillanatára esik. Nagyon örültem annak, amit írtál: hogy az 1928-ból és 29-ből való leveleim újraolvasásánál megállapítottad gondolataink azonosságát. Szeretném azonban tudni, milyen körülmények között és milyen tárgyra vonatkozólag állapítottad meg ezt az azonosságot. A mi levelezésünknek éppen az a baja, hogy nem tényleges, konkrét „írás és válaszírás", hogy sohasem sikerült „dialogust" létrehoznunk: leveleink „monologusok" egymásutánja, melyek még nagy vonásokban sem mindig képesek összehangolódni. Ha még hozzávesszük az időtényezőt, melynek következtében elfelejtjük, amit előző levelünkben írtunk, még erősebb lesz az az érzés, hogy azok puszta „monologusok". Nem így van? Erről eszembe jut egy skandináv népmese: Három óriás él Skandináviában, olyan messze egymástól, mint a nagy hegyek. Többezeréves hallgatás után az egyik óriás odakiált a másik kettőnek: „Hallom egy tehéncsorda bőgését!" Háromszáz évvel később a második óriás felel: „Én is hallottam a bőgést!" És újabb 300 év multán megszólal a harmadik óriás: „Ha még tovább így karatyoltok, én itt hagylak benneteket!" Hát, sehogy sincs kedvem ma írni; sirokkó fúj, melytől úgy érzi magát az ember, mintha részeg lenne.

Szeretettel ölellek kedves, a gyerekeinkkel együtt.

Antonio

XXI.

Turi-i börtön, 1930 november 8.

Drága Tatjána!

...Egészségi állapotom változatlan és legfőbb erőfeszítésem arra irányul, hogy legalább ezt a mostani stabilizációt fenntartsam. Fő problémám az álmatlanság, melynek csak részben van szervi oka. Nagyobbrészt azonban külső, mechanikus, a börtönélettel többé-kevésbbé velejáró okokra vezethető vissza, úgy hogy terapeutikus úton le nem győzhető, csupán enyhíthető. Statisztikát készítettem erről október hóra: csak két éjszakám volt, amikor öt órát tudtam aludni, kilenc éjszaka egyáltalán nem aludtam, a többi éjjeleken öt óránál kevesebbet, úgy hogy az átlag alig több éjszakánként két óránál. Néha magam is csodálkozom, hogy még ennyi ellenálló erő van bennem és hogy szervezetem általános összeomlása még nem következett be. Rendszeresen szedem a Sedobrolt. Azért szedem, hogy — mint mondtam — legalább jelenlegi fizikai állapotomat fenntartsam.

Kedves, szeretettel ölellek.

Antonio

XXII.

Turi-i börtön, 1931 május 18.

Drága Tanja!

...Ebben a percben kaptam meg május 15-i leveledet és Julia levelét. Szerettem volna, ha megírod, milyen benyomást tett rád Julia levele. Én még nehezen tudok eligazodni rajta. Ugy látom, van valami pozitiv magva: az, hogy Julia eljutott egy bizonyos önbizalomhoz, bízik saját erejében. De vajjon mély-e ez az önbizalom, nem pusztán intellektuális

és racionális természetű-e? Számomra az ő lelkiállapotának intellektuális jellege nagyonis nyilvánvaló; úgy látom, hogy a végrehajtott „analizis" még nem vált benne eleven erővé, cselekvő akarattá. Némileg megnyugtató, hogy Julia, mint a mai oroszok többsége, erősen hisz a tudományban és itt egy szinte vallásos hitre gondolok, mely bennünk, nyugati emberekben megvolt a múlt század végén és amelyet az újabb filozófia és különösen a politikai demokrácia csődje lerombolt bennünk. A tudományt is „kritikának" vetettük alá és elhatároltuk.

Sohse hittem volna, hogy Turiban akadjon valaki, aki intelligens dolgot tudjon mondani, mint ahogy te állítólag találkoztál ilyennel. Különben, meg kellene nézni, valóban olyan intelligens volt-e az, amit az illető neked mondott? Szerintem, az életre ragyogó formulákat találni, nem nehéz. Annál nehezebb — élni. Nemrég olvastam, hogy már csak néhány olasz és néhány spanyol őrizte meg az élet szeretetét; lehet, hogy így van, bár az ilyen általános megállapítások helyességét nehéz lenne bizonyítani. Néha elég kómikus félreértésekről van szó. Egyszer érdekes vitám volt Zetkin Klárával, aki szintén csodálta, hogy az olaszok úgy szeretik az életet. Zetkin ennek az életörömnek szubtilis bizonyítékát vélte felfedezni abban, hogy az olaszok „szerencsés éjszakát"* kívánnak egymásnak és nem „nyugalmas éjszakát", mint az oroszok, vagy „jó éjszakát", mint a németek, stb. Lehet, hogy a németek, franciák, oroszok nem gondolnak „szerencsés" éjszakára, de viszont az olaszok „szerencsés utazást" és szerencsés üzletet is kívánnak egymásnak, ami a „szerencsés" szó jellegzetes értékét már leszállítja. Különben a nápolyiak egy szép nőt, „jó" nőnek neveznek minden rosszhiszemüség nélkül, egyszerűen azért, mert a „szép" szó („bella") az olaszban a „jó"-nak (bonula) ősibb formája. Egyszóval,

* „Felice notte".

azt hiszem, hogy az életre vonatkozó formuláknak, legyenek azok szóbeli kifejezések vagy egy nép szokásainak maradványai, csak annyi jelentőségük van, hogy biztatásul vagy igazolásul szolgálnak azok számára, akikben még csak szándék él, amennyiben ezt a szándékot konkrét akarattá váltják: de sem környezeti sugalmazások, sem formulák soha meg nem határozhatják a reális életet, mert az belső gyökerekből nő ki. Julia esetében helyes sugalmazás a „bonyolítsd le önmagad", ami azt jelenti: keresd önmagadban az erőt és életed indokait. Azt jelenti: ne légy félénk és ne hagyd magad lehengerelni és főleg: ne tűzz magad elé megvalósíthatatlan és túl nehéz feladatokat. Nekem úgy tetszik, hogy ez a sugalmazás helyes... a te számodra is, aki néha azt hiszed, hogy ki kell és ki lehet lépni saját énünkből, hogy megoldjuk életünket.

Ölellek.

Antonio

XXIII.

Turi-i börtön, 1931 június 1.

Drága Julia!

Tanja elküldte nekem Delio „epistoláját" (ezt az irodalmibb kifejezést használom), melyben szerelmet vall Puskin meséinek. A levél nagyon tetszett nekem és szeretném tudni, hogy a kifejezést Delio önmagából merítette-e, vagy valami irodalmi reminiszcencia ez nála? Meglepett az is, hogy Delio irodalmi hajlamai már nem ijesztenek téged; azt hiszem, régebben meg voltál győződve róla, hogy inkább mérnöki, mint költői hajlamok élnek benne, míg most úgy látod, hogy nagy lelkesedéssel fogja olvasni Dantét. En remélem, hogy nem így lesz. De annak örülök, hogy Delio szereti Puskint...

Különben, ki olvassa Dantét lelkesedéssel? Gügye

professzorok, akik egy-egy műből, költőből vallásos kultuszt űznek, különös filológiai ritusokkal. Szerintem, intelligens, modern ember általában bizonyos „távlatból" olvassa a klasszikusokat, azaz csupán esztétikai értékeikért, míg a „lelkesedés" az írásmű ideologiájához való csatlakozást jelenti: az ember „lelkesedik" a „saját" költőjéért, míg „csodálja" a művészt általában. Az esztétikai értékek csodálata párosulhat bizonyos „illedelmes" megvetéssel, amilyent Marx tanusított Goethe iránt. Szóval, örülök, hogy Delio szereti a képzelet műveit és maga is kigondol ilyeneket; nem hiszem azonban, hogy ezért ne válhatna belőle nagy mérnök, aki felhőkarcolókat és erőműveket épít, — sőt. Kérdezd meg novemben Deliot, melyik Puskin-elbeszélést szereti legjobban; én tulajdonképpen csak kettőt ismerek, az *Aranykakast* és a *Halászt*. Ismerem még a „mosdótál" históriáját, melyben szó van a vánkosról, mely ugrik, mint a béka, a repülő lepedőről, a szökdelő gyertyáról, mely elbújik a kályha alá, stb., de ezt nem Puskin írta. Emlékszel rá? En még tucatszám tudok belőle strófákat kívülről. Szeretnék elmesélni Delionak egy faluinbeli mesét, melyet érdekesnek tartok. Elmondom hát neked és te majd elmeséled Delionak és Giulianonak. — Egy gyermek alszik. Csupor tej várja ébredését. Egy egér elissza előle a tejet. Nincs tej, a gyermek sír, a mama sír. Az egér kétségbeesésében fejét veri a falba, de rájön, hogy ezzel nem megy semmire. Elszalad hát a kecskéhez tejért. A kecske adna neki tejet, ha kaphatna egy kis füvet. Az egér kimegy a mezőre fűért, de a szikkadt mező vizet akar. Az egér elmegy a forráshoz. De a forrást elrombolta a háború, a víz elszivárog belőle: építőmesterre van szükség; ez meg követ akar. Az egér elvándorol a hegyhez és itt emelkedett párbeszéd fejlődik ki az egér és a hegy között, melyet a spekulánsok megfosztottak fáitól, úgy hogy mindenütt kimerednek csupasz sziklacsontjai. Az egér elmondja a hegynek az

egész történetet és megigéri, hogy a kisfiú, ha felnő újra beülteti a puszta hegyoldalt fenyőkkel, tölgyekkel, gesztenyefákkal, stb. Erre aztán a hegy ad követ és így tovább. A gyerek annyi tejet kap, hogy még tejben is mosdik. Felnő, fákat ültet, minden megváltozik; a hegy sziklacsontjai eltünnek az új humusz alatt, az időjárás szabályozódik, mert a fák tartják a vízgőzt és nem engedik, hogy a patakok elöntsék a síkságot; és így tovább. Szóval az egér valóságos *pjatiletkát** alkot. Ez csakugyan olyan vidék népmeséje, melyet a faírtás tett tönkre. Drága Juliám, el kell mondanod ezt a történetet a gyerekeknek és meg kell írnod, mit szóltak hozzá.

Gyöngéd szeretettel ölellek.

Antonio

XXIV.

Turi-i börtön, 1931 augusztus 3.

Drága Tatjána!

...Ne hidd, hogy személyes elszigeteltségem érzése kétségbeesésbe, vagy más tragikus lelkiállapotba hozhat. Valójában sohasem volt szükségem külső erkölcsi támogatásra ahhoz, hogy a legnehezebb helyzetben is intenzíven éljem a magam életét. Még kevésbbé van erre szükségem most, amikor érzem, hogy akaraterőm konkrétabb és hatékonyabb, mint valaha. De míg a multban, mint mondottam, — szinte gőggel viseltem az elszigeteltséget, most kicsinyesnek, sivárnak, szánalmasnak érzem ezt az életet, mely puszta akarat. Ilyen az én mai lelkiállapotom.

...Az olasz értelmiség történetének néhány jellegzetessége azok közé a problémák közé tartozik, melyek az utóbbi években különösen lekötötték figyelmemet. Érdeklődésem egyrészt abból az óhajom-

* Ötéves gazdasági terv a Szovjetunióban.

ból fakadt, hogy elmélyítsem az Állam meghatározását, másrészt abból a szándékból, hogy az olasz nép történelmi fejlődésének bizonyos jellemvonásait megállapítsam. Az ezirányú kutatás igen nagyszabású lenne akkor is, ha csak a fő vonalakra szorítkozunk. Vissza kell nyúlnunk a Római Birodalom korára és a „kozmopolita" (birodalmi) értelmiség első tömörülésére, melyet a Római Birodalom váltott ki; tanulmányozni kell továbbá a klerikális, keresztény-pápai szervezet kialakulását, mely a Római Birodalomból átöröklött, intellektuális kozmopolitizmusnak kasztszerű, európai formát adott, stb., stb. Nézetem szerint csak így magyarázható, hogy csak a 18. században, azaz az Állam és Egyház közötti első harcok kitörése és az állami igazságszolgáltatás bevezetése után lehet olasz „nemzeti" értelmiségről beszélni; addig az olasz intellektuellek kozmopoliták voltak, univerzális, nem-nemzeti tevékenységet fejtettek ki (egyházi vagy állami szolgálatban); mint szakemberek hozzájárultak más nemzeti Államok megszervezéséhez, „vezető káderek" adtak egész Európának és nem voltak nemzeti tényező, a nemzeti osztályok speciális csoportja. Mint látod, ez a kérdés a tanulmányok egész sorának képezhetné tárgyát, de ehhez alapos tudományos kutatásra volna szükség. Így van ez más kérdésekkel is. Az egyetemi tanulmányaim során elsajátított szigorú filológiai módszeresség talán túlzott módszertani aggályokat hagyott bennem. Ezért nehezen tudok egészen speciális könyveket megjelölni. Mindenesetre megemlítek egyet, melyet olvasni szeretnék: De Vitri De Marco professzor művét: Harminc év politikai harcai (1894—1922), a Collezione Meridionale kiadása, Róma.

Szeretettel ölellek.

Antonio

XXV.

Turi-i börtön, 1931 augusztus 24.

Drága Mama!

Megkaptam Mea, Franco és Teresina levelét, melyben valamennyiőtök egészségéről beszámolnak. De miért hagytatok ily soká hír nélkül? Maláriás lázzal is lehet néhány sort írni és én beérem egy-egy képeslappal is. Tudod, magam is öregszem. Idegesebb, ingerlékenyebb és türelmetlenebb kezdek lenni. Ugy gondolom: egy börtönlakónak nem írni vagy közönyre vall, vagy a képzelőtehetség hiányára. Rólad és az otthoniakról persze el sem gondolhatom, hogy közönyről szó lehessen. Inkább azt hiszem, hogy hijján vagytok a képzelőtehetségnek: nem tudjátok pontosan elképzelni, milyen is lehet a börtönélet és milyen jelentősége van az érkező levélnek, mely betölti napunkat és még valami ízét adja az életnek. En nem szoktam beszélni életem negatív tényezőiről, főleg azért nem, mert nem akarom, hogy sajnáljanak. Harcos voltam, akinek balszerencséje volt a küzdelem egy bizonyos fázisában. És egy harcost, aki küzdött, — nem kényszerből, hanem mert tudatosan ő maga akarta — nem lehet, nem szabad sajnálni. De az, hogy nem panaszkodom, nem jelenti, hogy börtönéletem negatív tényezői nem léteznének, hogy ez az élet ne lenne súlyos teher s hogy ne súlyosbíthatná azt még azok magatartása is, akiket szeretek. Ez a prédikáció különben nem neked szól, inkább Teresinának, Graziettának, Meának, akik igazán küldhetnének egy-egy levelezőlapot.

Nagyon élveztem Franco levelét és kellőleg értékeltem lovacskáit, autóit, biciklijeit, stb.: természetesen, mihelyt módomban lesz, én is küldök neki ajándékot annak jeléül, hogy szeretem és hogy derék, kedves kisfiúnak tartom akkor is, ha — mint sejtem — néha csibészkedik. Meának elküldöm a doboz

színes ceruzát, mihelyt erre alkalom adódik, de ne várjon valami nagyszerűt. Teresina nem válaszolt kérdésemre, hogy megérkezett-e az a könyvcsomag, melyet Carlo mult márciusban Turiból feladott. Tudnom kell, hogy ezek a könyvek és folyóiratok terhetekre vannak-e, mert van itt még belőlük jó sok küldenivaló. Márpedig, ha útközben elvesznek, egyrészüket inkább a börtön könyvtárának adományozom. Az én véleményem persze az, hogy még akkor is, ha az otthon uralkodó helyszűke miatt a könyvek kicsit útban vannak, később, amikor a gyerekek megnőnek, hasznosak lehetnek; fontosnak tartom, hogy számukra családi könyvtárat alakítsunk. Teresina bizonyára emlékszik, hogy mi hogy faltuk a könyveket gyerekkorunkban és mennyire szenvedtünk, mert nem tudtunk elég olvasnivalót szerezni.

Mi a magyarázata annak, hogy a sziget belsejében úgy terjed a malária? Vagy csak ti kaptátok meg? Nézetem szerint a község mostani elöljáróinak gondoskodniok kellene csatornázásról, ahogy elődeik vízvezetékről gondoskodtak. A vízvezeték-rendszer csatornázás nélkül szükségképen terjesztője lesz a maláriának ott, ahol ez a betegség szórványosan már fellépett. Szóval, régen a ghilárzai asszonyok csúnyák és hasasok voltak a rossz víztől, most meg megcsúfulnak a maláriától. A férfiak, képzelem, alapos borkurákat tartanak.

Sok szeretettel csókol.

Antonio.

XXVI.

Turi-i börtön, 1931 augusztus 31.

Drága Julia!

Augusztus 13-i leveledben különösen érdekelt, amit arról írtál, hogy Delio és Giuliano békafogással foglalkoznak. Néhány nappal ezelőtt egy folyóirat-

ban olvastam Lady Astor nézetét az oroszországi nevelésről. (Lady Astor nemrég G. B. Shaw és Lord Lothian társaságában járt Oroszországban.) Az említett cikk szerint Lady Astor csak egy dolgot kifogásolt az orosz gyermeknevelésben: az oroszok szerinte annyira remegnek a gyerekek tisztaságáért, hogy nem engedik, hogy bepiszkíthassák magukat. Amint látod, ez a neves hölgy szellemes és epigrammatikus, de a cikk írója kétségtelen még szellemesebb, amikor égnek emelve liberális karjait így kiált fel: „Mi lesz ezekből a gyerekekből, ha felnőnek annyira, hogy már nem lehet őket fürdésre kényszeríteni?" Ugy látszik az író azt hiszi, hogy ha a kényszer megszűnik, ezek a gyerekek egyebet sem fognak tenni, minthogy egész nap szántszándékkal a sárban henteregnek, individualista-liberális reakcióképa kényszerre, melyet most elszenvednek. Nekem mindenesetre tetszik, hogy Delionak és Giulianonak van alkalmuk magukat bemocskolni, amikor békát fogni járnak. Szeretném tudni, hogy ehető békákról van-e szó, mert ez vadásztevékenységüknek megbecsülendő gyakorlati és hasznos jelleget adna. Nem tudom, hajlandó vagy-e erre, de meg kellene tanítanod a gyermekeket, hogy megismerjék az ehető békát. Te talán osztod Lady Astor arisztokratikus előítéletét (az angolok megvetően „békaevőknek" nevezik a franciákat). Az ehető békák hasa egészen fehér, míg amazoké vörhenyes. Békát fogni úgy kell, hogy a horgászzsinór végére horog helyett kis vörös rongyot teszünk, melyet a béka bekap. Készenlétben kell tartani egy korsót és abba tenni a megnyúzott békát, miután fejét, lábát levágtuk. A békát kétféleképen lehet elkészíteni: kitünő levest lehet főzni belőle úgy, hogy a szokásos füszerekkel jó sokáig főzzük, azután szitán áttörjük, hogy a csontok kivételével minden belekerüljön a levesbe; vagy ki lehet sütni barnára és ropogósra. Mindkét módon ízletes, tápláló és könnyen emészthető eledel. Azt hiszem, hogy Delio és

Giuliano, zsenge koruk ellenére is, belekerülhetnek az orosz kultúra történetébe, azzal, hogy bevezetik ezt az új eledelt a népszokásokba és így a gazdasági életnek több millió rubel új értéket adnak, melyet a hollók, varjak és kígyók monopoliumától vonnának el.

Szeretettel ölellek.
Antonio.

XXVII.

Turi-i börtön, 1931 szeptember 18.

Drága Tatjána!

...Egyik lapodon mozilátogatásaidról és különösen a *Két világ* című filmről írsz és itt egyes kijelentéseiden nagyon csodálkoztam. Hogy is hiheted, hogy csakugyan létezik ez a két világ? Az ilyen gondolkodás méltó a Fekete Százakhoz vagy az amerikai Ku-Klux-Klanhoz, vagy a német horogkeresztesekhez. De hogy mondhat ilyent valaki, aki, mint te, saját családjában élő példáját látta az ellenkezőjének? Volt valaha ilyen szakadék apád és anyád között? Nem egyek-e ma is? Az említett film bizonyára osztrák eredetű, a háború utáni antiszemitizmus terméke. Bécsben egy babonás, éltes kispolgár asszonynál laktam, aki, mielőtt a szobát kiadta volna nekem, megkérdezte, zsidó vagyok-e vagy római katolikus. Ez a nő két bútorozott szoba béréből éldegélt, arra spekulálva, hogy 18-ban a forradalom rövid szakában, törvény jelent meg, mely a főbérleti lakbérekre vonatkozólag nem ismerte el az inflációt. En három és fél millió koronát fizettem szobámért havonta, míg lakásadónőm legfeljebb ezret fizetett a háztulajdonosnak. Amikor elhagytam Bécset, a követség egyik titkára megkért, biztosítsam szobámat felesége számára, aki fia betegsége miatt kénytelen volt Bécsben

maradni. Délután beszéltem háziasszonyommal, aki beleegyezett. Kora reggel azonban kopogtatott és így szólt: „Tegnap elfelejtettem megkérdezni, hogy az új lakó nem zsidó-e, mert zsidót nem veszek házamba." Az új lakó történetesen ukrán zsidónő volt. Mit tegyek? Beszéltem a dologról egy franciával, aki megmagyarázta, hogy itt csak egy kiút van: azt kell mondani a lakásadónőnek, hogy restellem a hölgytől megkérdezni, hogy zsidó-e, de annyit tudok, hogy követségi titkár felesége. A kispolgárok ugyanis, amennyire gyűlölik a zsidókat, annyira hasoncsúsznak a diplomácia előtt. Így is történt: lakásadónőm meghallgatott és így felelt: „Ha a hölgy a diplomáciához tartozik, akkor természetesen odaadom neki a szobát; diplomatáktól nem lehet megkérdezni, hogy zsidók-e vagy sem."

Nos, azt akarod mondani, hogy a te világod közös ennek a bécsi kispolgárasszonynak a világával?

Szeretettel ölellek.

Antonio.

XXVIII.

Turi-i börtön, 1931 október 5.

Drága Tanja!

...Az enyhítés, melyet a *Két világ*-gal kapcsolatban felvetett gondolataidhoz fűzöl, semmit sem változtat azon, hogy a te szempontod alapvetően téves és nem von le semmit az én állításom érvényességéből, miszerint itt olyan ideologiáról van szó, mely, legalább is megközelítőleg, a Fekete Százakéval rokon. Jól tudom, hogy te nem vennél részt egy pogromban, de ahhoz, hogy pogromra sor kerülhessen, szükséges, hogy a fajoknak egymás számára megközelíthetetlen „két világáról" szóló ideologia szélesen elterjedjen. Ez az ideologia teremti meg azt a sajátos légkört,

melyet a „Fekete Századok" kihasználnak arra, hogy vérbefagyott gyermekhullát fedezzenek fel és megvádolják a zsidókat, hogy a gyermeket vallásos áldozat céljára gyilkolták meg. A világháború kitörése megmutatta, hogy az uralkodó osztályok és csoportok mennyire ki tudják használni a látszólag ártalmatlan ideologiákat arra, hogy egy bizonyos közvélemény-hullámot kiváltsanak. A te esetedben a dolog olyan meglepő, hogy úgy érzem, nem szeretnélek eléggé, ha nem igyekeznélek teljesen megszabadítani ennek a kérdésnek minden elemétől. Mit akarsz mondani a „két világ" kifejezéssel? Hogy ezek olyanok, mint két bolygó, mely nem közeledhet egymáshoz és nem találhat kapcsolatot egymással? Ha nem ezt akarod mondani és csupán metaforikus és relativ kifejezésről van szó, akkor nincs sok jelentősége, mert metaforikus értelemben a „világok" száma végtelen és van olyan is, melynek ez a közmondás ad kifejezést: „asszonyt és ökröt saját falvadból végy." Hány társadalomhoz tartozik az egyén? Nem tesz-e mindenikünk folytonos erőfeszítéseket, hogy egységesítse világszemléletét, mely fossilis kultúrák szilánkjaival van megtüzdelve? Nem látjuk-e a történelmi folyamatot, mely szakadatlanul az egész emberiség egységesítésére irányul? Nem fedezünk-e fel mi ketten is, amikor írunk egymásnak, újabb és újabb surlódási felületeket és nem igyekszünk-e mégis, nem sikerült-e máris bizonyos kérdésekben megegyeznünk? Nem törekszik-e minden csoport, párt, szekta, vallás a maga „konformizmusát" megteremteni (nem a szó passziv és szolgai értelmében)? A köztünk felmerült kérdésnél fontos szem előtt tartanunk, hogy a zsidók csak 1848-ban szabadultak ki a gettóból és hogy csaknem kétezer évig el voltak szigetelve az európai társadalomtól: nem mert ők akarták, hanem mert erre kényszerítették őket. 1848 után az asszimiláció folyamata a nyugati országokban oly gyors és mély volt, hogy azt kell hinnünk, csak a rájuk erő-

szakolt elszigetelődés akadályozta meg a zsidók teljes asszimilálódását. Fel kell tételeznünk, hogy teljes asszimilálódásuk bekövetkezett volna, ha nem lett volna egész a francia forradalomig a keresztény vallás a kizárólagos „állami kultúra", mely éppenséggel megkövetelte a zsidók elszigetelését, akik vallásuk mellett hajthatatlanul kitartottak. (Ma már ez sem áll fenn, mert a zsidóság mindinkább a deizmusra vagy atheizmusra tér át.) Mindenesetre megjegyzendő, hogy sok jellemvonás, melyet fajinak tartanak, a gettó-élet terméke, melyet rákényszerítettek a zsidókra különböző országokban, más-más formában, úgy hogy az angol zsidó úgyszólván semmiben sem hasonlít a galiciai zsidóhoz. Ma Gandhi látszólag a hindu ideologia képviselője: de a hinduk pária-sorsra nyomták le a dravidokat, India régebbi lakóit. A hinduk harcias nép voltak és csak a mongol invázió és az angol hódoltság óta termelhettek ki olyan embert, mint Gandhi. A zsidóknak kétezer esztendő óta nincs nemzeti területük, nincs egységes nyelvük, kultúrájuk, gazdasági életük. Hogy lehetnének hát agresszívek? De az arabok is sémiták, vértestvérei a zsidóknak, az ő életüknek is volt olyan szakasza, melyben agresszívek voltak, világhatalomra törtek. Viszont a zsidó bankár, akinek finánc-tőke van birtokában, szükségképen részt vesz az imperialista államok agresszivitásában.

Szeretettel ölellek

Antonio.

XXIX.

Turi-i börtön, 1932 április 4.

Drága Tanjal

...Ne küldj nekem dohányt, se macedoniát, se másfajtát. Mint már megírtam, sikerült dohányszükségletemet lényegesen csökkentenem: most egy cso-

nag macedoniát szívok el ötnaponkint és ha ezen a fokon egy ideig kitartottam, igyekezni fogok tovább csökkenteni fogyasztásomat. Nincs szükségem a koffeinmentes kávéra sem, nem tudok mit kezdeni vele. Néha kaphatok ugyan melegvizet, de az legfeljebb lábfürdőnek jó, nem iható, mert az ételmelegítő nagy üstből jön, ahol nem forrott, csak 60—70 fokos lehetett. Te, mint már írtam, hajlamos vagy arra, hogy légvárakat építgess.

Sajnálom és nagyon fájlalom Giacomo* halálát; a mi barátságunk sokkal nagyobb és intenzivebb volt, mint amit alkalmad lehetett észlelni, mert Giacomo olyan ember volt, aki nem mutatta érzelmeit és keveset beszélt. Mondhatom, kivételes ember volt, bár az utolsó években nagyon megváltozott és hihetetlenül leromlott. Amikor a háború után megismerkedtem vele, herkulesi erejű férfi volt, (tüzérőrmester a hegyi csapatoknál, aki hatalmas súlyú ágyúalkatrészeket cipelt a vállán), vakmerően bátor, de nem hivalkodó. Ugyanakkor hihetetlen lelki érzékenység lakott benne, mely néha melodramatikus hangokat ütött meg, de mindig őszinte volt, nem pózolt. Rengeteg verset tudott könyv nélkül, de csupa olyat, abból az alsóbbrendű romantikus irodalomból, melyet a nép úgy szeret. Ezek a versek hasonlóak az opera-szövegekhez, melyeknek különös barokk stílusa hemzseg az ízléstelenül patétikus édeskésségektől és melyek csodálatosképp mégis tetszenek. Giacomo szeretett szavalni ilyeneket, bár elpirult, mint a csínyen ért gyerek, valahányszor hallgatói közé lopakodtam. Ez jellemének legélőbb vonása emlékezetemben: látom a hatalmas termetű férfit, amint

---

* Giacomo Bernolfo, torinói munkás, az „Ordine Nuovo" őrségének volt parancsnoka. Gramscihoz mély szeretettel ragaszkodott: ő kísérte Torinó utcáin, mikor a fasiszták fenyegetően viselkedtek, és felelősnek érezte magát Gramsci testi épségéért. A „marcia su Roma" után Moszkvába emigrált.

őszinte pátosszal szaval rossz verseket, melyek mégis elementáris, robusztus, kitörő szenvedélyeket fejeznek ki. És látom, amint elpirul, amikor észreveszi, hogy egy „intellektuel" hallgatja, még ha barátja is.

Ölellek.

Antonio.

XXX.

Turi-i börtön, 1932 április 11.

Drága Julka!

Még néhány megjegyzést akarok fűzni multkori levelemhez, melyről talán az volt benyomásod, hogy kissé összefüggéstelen és nem vonja le a következtetéseket. Azért tartom ezt lehetőnek, mert leveleimet én magam is ilyennek látom, mihelyt befejeztem őket. Meghatározott napok, meghatározott órájában kell írnom: ilyenkor üldöz a gondolat, hogy nem lesz elég időm megírni, amit akarok; ezért lesz levelem szaggatott, utalásokkal vegyes. Az írásközben születő gondolatokat beletömöm abba a levélvázlatba, melyet előzőleg elgondoltam. Igy valami *pot-pourri* jön ki belőle, én legalábbis úgy érzem.

Amit írni akartam, az a következő: aggodalmaidat indokolatlannak látom az általad felvetett kérdés számos tényezőjénél fogva. Indokolatlanok különösen azért, mert helytelenül értelmezed rávonatkozó tanuságomat. Amikor önmagadat és az életben való szerepedet értékeled, nem veszed számba, hogy egy bizonyos ponton új irányt adtál magadnak, elhagytad a művészi munkát, hogy közvetlenebbül gyakorlati tevékenységre térj át. Aztán meg úgy látom, hogy te a „hasznosság" és a „gyakorlatiasság" fogalmába túl szegényes és kicsinyes tartalmat helyeztél. (En ezt az elméleti hiát a „zsidó szűkkeblűség" néven határoztam meg.) Ebből a kicsinyes elgondolásból azután arra a nyugtalanító következtetésre jutot-

tál, hogy nem vagy elég „hasznos", hogy képtelen vagy olyan értelemben „hasznos" lenni, mint azt tévesen elképzeled. Én úgy látom, hogy ez a csirája a te betegségednek, „alsóbbrendűségi komplexumodnak", mely gyötri, az utóbbi hat esztendőben fokozódott, de már azelőtt is túlzott érzékenységedet.

Drágám, erősen, erősen ölellek.

Antonio.

XXXI.

Turi-i börtön, 1932 szeptember 5.

Drága Julka!

Visszatérek augusztus 14-i leveledre. Amit abban Leonardo da Vinciről írsz, se nem pontos, se nem helytálló. Valószínűleg nem volt alkalmad Leonardonak sok műalkotását megismerni, még kevésbbé írásait és tudományos munkásságát. Mindenesetre téves az a vélemény, melyet nekem tulajdonítasz és amely szerint, „szeretni egy írót vagy művészt más, mint tisztelni." Soha le nem írhattam ilyen... banalitást; ettől elriasztott volna, ha más nem, számos színdarab emléke, mely ezt a gondolatot az egyetemes filiszterség szellemében a házaséletre alkalmazva, egész sor változatát traktálja a „megbecsülés nélküli szerelem" és a „szerelem nélküli megbecsülés" eseteinek. Talán azt mondtam, hogy meg lehet különböztetni két dolgot: az esztétikai örömet és a művészi szép pozitiv értékelését, vagyis a lelkesedést, melyet a műalkotás, mint olyan vált ki bennünk, — az erkölcsi lelkesedéstől, vagyis az író ideologiai világában való részesedéstől. Ez a megkülönböztetés szerintem helyes és szükséges. Csodálhatom esztétikai szempontból Tolsztoj *Háború és béke* című regényét, anélkül, hogy a könyv ideologiai tartalmával egyetértenék; ha a két tényező összeesne, Tolsztoj számomra *vademecum*, kedvenc olvasmányom lenne. Ugyanez áll Shakespea-

rere, Goethere és Dantera. Leopardiról már nem mondhatnám ugyanezt, pesszimizmusa ellenére sem. Leopardinál megtaláljuk, erősen drámai formában, a modern emberhez vezető átmenet válságát; az avult, transcendentális felfogások kritikai elutasítását anélkül, hogy már egy új erkölcsi és szellemi *ubi consistam*-ra támaszkodhatna, amely ugyanolyan bizonyosságot adhatna neki, mint az a világszemlélet, melyet felad.

Drága Julka, szeretettel ölellek.

Antonio.

XXXII.

Turi-i börtön, 1932 október 31.

Drága Tanja!

Ezekben a napokban sokat beszélnek, néha csodálatos dolgokat, várható kormányintézkedésekről, büntetések elengedéséről, amnesztiáról. Egyesek szerint a kivételes törvényszék bevezetése előtti cselekményekért elítélteket teljes amnesztiában részesítenék, úgyhogy néhány héten belül az én kiszabadulásomról is szó lehetne (vagy inkább internálásomról). De hogy őszinte legyek, bennem ezek a hírek csak kétkedést váltanak ki és hidegen hagynak. Érdekes dolgot lehetne írni arról, milyen elváltozásokon mennek át a hírek a börtönben, a személyes vágyak szűrőjén keresztül. A jelen esetben, azt hiszem, a híreknek van valami valóság-magva, azaz a kormány szempontjából egy amnesztia-rendelet jelenleg politikailag indokolt és hasznos. De ennek az amnesztiának kiterjedését illetőleg kétségeim vannak. Igaz, hogy mire ezt a levelemet megkapod, a dolog talán már eldőlt és nyilvánossá lesz, de írni akartam neked, nehogy túlzott illúziókban ringasd magad; megfigyeltem, hogy a családtagok azok, akik a foglyokat

megbolondítják, elhitetve velük, hogy holtbiztos hírforrásaik vannak, melyekben száz-százalékig bízni lehet. Meg kell köszönjem neked, hogy sohase vettél részt ilyen őrjöngésben.

Ölellek.

Antonio.

XXXIII.

Turi-i börtön, 1932 november 28.

Drága Julka!

Megkaptam október 22-i és november 15-i leveleidet. Nagy érdeklődéssel olvastam, amit a tükörről és Julikról* írtál, aki szereti nézegetni magát. De megkapott a te gondolkodásod naiv és őszinte „asszonyisága" is. Valóban ez a nőiesség quintesszenciája, mert csak az asszonyok tekintik a tükröt kizárólag a nárciszizmus eszközének. Nekem például mindig volt tükröm, anélkül hogy borotválkozhattam volna? A te megfigyeléseid elejétől-végig hibásak és elmaradott, anachronisztikus és... szörnyen veszélyes gondolkodásról tanuskodnak... Én nem látok abban semmi rosszat, ha Julik nem akarja felvenni a rongyos nadrágot, (sőt ellenkezőleg). Miért legyen a nadrág rongyos, ha meg lehet foltozni? Úgy látom, te összetéveszted az eszközt a céllal, nem tudod alkalmazni az eszközt a célhoz, vagyis nem tudod, melyek közvetlen gyakorlati céljaid, milyen sorrendben kell őket követned, hogy progresszive láncszemről-láncszemre haladhass. Lelked mélyén még mindig van valami „genfi" és nagyrészt ez az oka psychikai zavaraidnak és fizikai szenvedéseidnek is. Van benned valami belső ellentmondás, belső hasadás, melyet nem tudsz áthidalni, hasadás elmélet és gyakorlat, tudat és ösztön között. Elhiszed? Különben ez nem nagyon súlyos. Ezért vagy te Julka és nem Mária vagy Varja. Nekem kellett volna Téged segítenem a

* Julik = Giuliano.

magad megismerésében, a belső ellentmondások áthidalásában. Bizony, gyakran gondolok mindarra, amit tennem kellett volna, amit tehettem volna, de nem tettem. Talán igaz, hogy túlságosan „önző" voltam, hogy inkább éltem az esztétikai élményeknek, mint az erkölcsi kötelességeknek. Talán túlságosan „olasz" voltam, a szó intellektuális értelmében és azért szerettem annyira Leonardot és a Renaissancet. Azt hiszem azóta megváltoztam és ezt a két fogalmat úgy használom, mint a nagy kultúrmozgalmak jelképeit. De mennyi bolondságot írok össze. A Julikról és Delioról írottaknak örültem. Milyen különböző a két gyerek! Mégis azt hiszem, hogy később ki fogják egészíteni egymást, ha... a te vezetéseddel, együtt fejlődnek, egymást kölcsönösen nevelik. De adsz-e nekik irányt? Hogyan veszel részt fejlődésükben? Mennyi mindent szeretnék tudni, amit talán sohasem tudhatok meg.

Ölellek.

Antonio.

XXXIV.

Turi-i börtön, 1933. január 9.

Drága Tanja!

Megkaptam 2-i leveledet és a 3-i postautalványt. Teljes szívből köszönöm. En is remélem, hogy ebben a hónapban kevesebbet fogok költeni gyógyszerekre, mert kicsit jobban érzem magam. December hónapban pontosan 122.05 lirát adtam ki. Ez az összeg a következőképpen oszlott meg: gyógyszerekre 60.70 lirát költöttem, összes kiadásaimnak majdnem felét; postabélyegre 8.80 lirát; fogyasztási cikkekre 52.55 lirát, ebből 15.08 lirát dohányra; 1 lirát gyufára és 0.88-at papírra. Ennivalóra pontosan 37.47 lirát adtam ki. Amint látod, már sikerült dohányfogyasztásomat lényegesen csökkentenem; azt hiszem, ha a

mennyiséget nézzük, ma már csak egytizenötödét szívom el annak, amit szabadon elszíttam, és a költséget tekintve ma dohányra egytizedét vagy egytizenegyedét költöm annak, amit akkor költöttem. Szerintem ez is sok, de hidd el, nagyon nehéz az ilyen idült és meggyökeresedett szokást teljesen levetni. Egészségi állapotom valamelyest javult, bár úgylátszik még egy kicsit fogytam. Mindenesetre hasam most kevésbbé püffedt, jobb az emésztésem; de csak keveset tudok enni és a zavarok egyáltalában nem szünnek. Minden éjjel alszom néhány órát, de sohase többet három és fél óránál; ezt is csak azért, mert szedem a Sedarmit Roche tablettákat. Ilyenformán sohasem vagyok kipihent és gyakran úgy érzem magam, mintha a levegőben lógnék, fizikai egyensúly nélkül, olyan érzés ez, mint mikor az emberrel forog a világ, szédül, vagy mint a részegség. Mégis jobban vagyok, sokkal kevesebbet fáj a fejem. Leginkább a hidegtől szenvedek és — ami természetes — megfagyott a két fülem. Holott azelőtt sohasem voltak fagyásaim, még gyerekkoromban sem, ellentétben testvéreimmel, akiknek — jól emlékszem — kezük-lábuk néha véresen felrepedezett a fagyástól. Hát most részletesen beszámoltam egészségi állapotomról.

Szerettel ölellek.

Antonio.

XXXV.

Turi-i börtön, 1933 január 30.

Drága Julka!

Elég hosszú levelet kaptam tőled. Nagyon kedvesnek találtam, hogy Giuliano el akarta nekem küldeni első kihullott tejfogát. Ez az ötlete kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy reális kapcsolatot érez köztem és önmaga között. Talán jó lett volna, ha csakugyan

elküldöd nekem a fogacskát, hogy ezzel is megerősödjön lelkében az összetartozásunk érzése. Mindaz, amit a gyerekekről írsz, rendkívül érdekes számomra. Nem tudom, hogy megjegyzéseim mindig találóak-e; valószínűleg nem, mert hiszen mindennek ellenére ítéletem csak egyoldalú lehet. Tanja lemásolta számomra egy hozzá írt leveledet. Ugy látom, hogy amikor nekem írsz, sok mindent elhallgatsz, talán mert félsz szomorúságot okozni a börtönlakónak. Meg kell azonban győződnöd arról, hogy egészen nyílt lehetsz velem és nem kell előlem titkolnod semmit; miért ne lehetnénk egymáshoz a legnagyobb bizalommal? Azt hiszed, nem rosszabb nekem a bizonytalanság, a gyanakvás, hogy valamit elrejtenek előlem és a kétség, hogy magatartásom helyes-e? Drága Julka, igazán írnod kell magadról, egészségi állapotodról, a lehető legpontosabban; ne félj, hogy engem ez lever. Csak az verne le, ha megtudnám, hogy te már nem küzdesz azért, hogy visszanyerd, megnöveld erődet: ezt pedig nem hiszem. Bár a jövő még bizonytalan, mégsem szabad elhagynod magad. En sok nehéz pillanatot átéltem. Hányszor éreztem magam fizikailag gyöngének, szinte végkimerülésben, de sohasem engedtem a testi gyöngeségnek és — amennyire ilyesmit előre mondani lehet — nem hiszem, hogy valaha is engedni fogok. Pedig édes-keveset tehetek önmagamért. De minél inkább tudatosul bennem, hogy még nehéz pillanatok várnak rám, hogy gyönge vagyok, hogy a nehézségek nőnek, annál jobban megmakacsodom és megfeszítem minden akaraterőmet. Néha átgondolom ezeket az utolsó éveket; a multra gondolok és úgy tetszik, hogy ha hat évvel ezelőtt elképzeltem volna azt, amit azóta kiálltam, nem hittem volna lehetségesnek. Ugy ítéltem volna, hogy egy ilyen lét minden percében össze kellene roppannom. Éppen hat esztendeje, képzeld, hogy elszállítottak az abruzzókbeli Revisondoliból. Te többször említetted ezt a helyet, egyszer nyaraltál ott. Engem

plombált vagonban vittek el arra. Egész éjjel havazott és rajtam nem volt sem felöltő, sem gyapjúing, mozogni sem tudtam, mert oly szűk volt a hely, hogy csak ülni lehetett. Egész testem remegett, mintha a láz rázná, fogam vacogott és azt hittem, nem érek az útnak végére, mert a szívem megdermed. Hát azóta hat esztendő telt el. Sikerült hátgerincemből kiűzni azt a dermesztő hideget és ha még néha visszatér az a didergés, — (amelyből valami maradt a csontjaimban), hát csak nevetek; emlékezve akkori gondolataimra, gyerekesnek találom azokat. Szóval Tanjához írt leveledet túl melancholikusnak és komornak látom. Meggyőződésem, hogy te is sokkal erősebb vagy, mintsem gondolod és hogy meg kell magad keményítened, megfeszíteni minden erődet, hogy alaposan legyőzd a válságot, melyen átmentél. Drágám, szeretnék neked segíteni, de sokszor gondolom, hogy a multban, nem ismerve pontosan állapotodat, talán még magam is hozzájárultam ahhoz, ami kétségbeejtett. Irj nekem gyakran: végy erőt magadon és írj nekem gyakrabban. Irass Delioval és Giulianoval is. Olvastam, amit Delioról Génia írt Tatjánának és ez sehogy sem tetszett nekem. E levél olvasása után nem nagyon meggyőző, amit Delio tanítónőjéről és az ő hibás ítéleteiről mondasz. Ugy látom, Delio morbid és bizantinikus ideologiai légkörben él, amelytől nem erélyesebb, hanem inkább idegesebb és gyöngébb lesz. Akarok még írni Delionak néhány állattörténetet, de attól tartok, hogy megismétlek már elmondottakat, mert mostanában nagyon könnyen elfelejtem a dolgokat. Forrón ölellek, kedves.

Antonio.

XXXVI.

Turi-i börtön, 1933 március 14.

Drága Tanja!

Csak néhány sort írok. Mult kedden, amikor korareggel ágyamból felkeltem, összeestem és nem voltam képes magam erejéből újra lábra állni. Azóta is ágyban feküdtem, nagy gyöngeséget éreztem. Az első napokban valami hallucinációs állapotban voltam, nem tudtam se gondolatokat kapcsolni, se gondolataimnak megfelelő szavakat találni. Még most is gyönge vagyok, de nem annyira, mint azon a napon. Kérlek. látogass meg levelem vétele után, mihelyt erre engedélyt tudsz kapni.

Szeretettel ölellek.

Antonio.

XXXVII.

Turi-i börtön, 1933 április 3.

Drága Teresina!

Megkaptam március 26-i leveledet. Mielőtt elfelejteném, meg kell kérjelek, hogy küldd nevemben a legjobb husvéti üdvözletet a Mamának. Ezévben elfelejtettem névnapjára gratulálni és ezt nagyon sajnálom. Nem hiszem, hogy egy pillanatra is, egy szemernyit is vesztettem volna nyugalmamból, ahogy mondod. Legfeljebb az történik meg, amikor fizikailag gyöngének érzem magam, hogy nincs kedvem bármivel is foglalkozni, ami becses fizikumomon túl van; úgy van ez, mint mikor nagy erőfeszítést kell kifejteni, hogy egy bizonyos súlyt felemeljünk. Ajkunkat összeszorítva szót se szólunk, hogy a közvetlen munkára koncentrálhassuk magunkat. Többékevésbbé, hosszabb vagy rövidebb időre mindenki kerül ilyen helyzetbe. Azt hiszem, ezt meg kell ma-

gyaráznod Meának, hogy el ne veszítse bátorságát és feltétlenül folytassa tanulmányait; elveszthet néhány évet, lehet tanulmányai folyamán bizonyos materiális időveszteségе, de alapjában véve nem veszít semmit, ha napról-napra bővíti műveltségét, általános képzettségét, ha tágítja látókörét és kiszélesíti szellemi érdeklődésének körét. Őszintén szólva nem tudom most már, mit is tanul, mert már nagyon régen nem írt nekem erről semmit. Ölellek mind az otthoniakkal, sokszor csókolom Mamát.

Antonio.

U. i.: Carlo levelét megkaptam.

XXXVIII.

Turi-i börtön, 1931 január 16.

Drága Julka!

Egy idő óta nem kapok tőled levelet (az utolsó december 2-ról kelt). Tegnapelőtt beszéltem Tanjával, aki meglátogatott: két és fél éve nem láttuk egymást. Gondolhatod, mennyire örültem jöttének, mely megszakította életem szörnyű egyhangúságát.

Az elmúlt napokban véletlenül Lombroso ifjúkori naplójából olvastam kivonatokat és ott néhány feljegyzést találtam, mely emlékeztet Giulianonál az ő tükörbenézdegéléséről tett megfigyeléseidre. Lombroso ezt írja: „Jól emlékszem arra az időre, amikor megláttam magam a tükörben, *ráesmértem saját létemre* és a legélénkebb kíváncsiságot ébresztettem önmagamban. Ez négy és hat év közötti koromban volt." Lombroso kiemeli gyermekkorából azt az időt, amikor önnön fizikai létének, és azt, amikor lelki létének tudatára ébredt (16 éves korában) és úgy látom, ez a megállapítás helyes és elég fontos. Nem gondolod, hogy Giuliano esetében analog tényről van szó? Vagyis, hogy ő most konkrétebben kezd gondol-

ni saját létére, egyéniségére és hogy ez az, ami arra készteti, hogy időről-időre a tükörbe nézzen, mintegy hogy meggyőződjön saját azonosságáról és megnézze, nem változott-e valamiben? Nem vetted észre, hogy a felnőttek képtelenek gyerekkori énjükre emlékezni és így nehezen értik meg azoknak a gyerekeknek gondolkodásmódját és lelki reakcióit, akikkel foglalkozniuk kell? Ezért a kicsinyek bizonyos magatartását nem mindig tudják helyesen megítélni. Ezt a körülményt még talán komplikálja a nemi különbség: azaz az anya kevésbbé érti meg a kisfiút és viszont. Irj erről, ez nagyon érdekel.

Drága Julka, forrón-forrón ölellek.

Antonio.

XXXIX.

1936 január 25.

Drága Julka!

Leveled rettentő válságos lelkiállapotba hozott. Nem is tudom, írjak-e vagy sem. Ugy érzem, a puszta tény, hogy írok, már nyomást gyakorol akaratodra és míg egyrészt irtózom attól, hogy, akárcsak ily közvetett és ártatlan formában is, gyakoroljak reád nyomást, másrészt — józan megfontolással —, úgy gondolom, hogy ezekben a dolgokban a nyomás talán szükséges és hasznos is lehet. Tulajdonképpen már sok esztendeje vagyok ebben a helyzetben; talán már 1926-ban kezdődött ez, mindjárt letartóztatásom után, mikor egész létemet hirtelen és nem kis brutalitással, külső erők megszabta irányba terelték, szabadságomat a belső életre redukálták, szabadságom puszta ellenállni-akarássá lett. De nem akarok túlságosan elkalandozni a kérdéstől, melyről szó van, mely téged is érint, ha leveledben nem is említed: ez a te utazásod. Ha Olaszországba jönnél, általad meg-

határozandó időtartamra, hosszabb vagy rövidebb tartózkodásra, ez semmire se kötelezne téged és fő célja az lenne, hogy végleg visszanyerd a normális, aktív, munkás élethez szükséges erőt. En azt hiszem, meg kell győznöd önmagadat arról, hogy ez az utazás szükséges számodra és a gyerekek számára (minthogy, a dolgok mai állásánál, jövőjük lényegében a tiédtől, a te munkaképességedtől függ) és még más okból is. De hogy ez meggyőződéseddé váljék, az kell, hogy az utazás valóságos céljait gyakorlati szempontból, minden beteges szentimentalizmus nélkül lássad; kell, hogy az ne jelentse szabadságod korlátozását, sőt inkább megszabadítson a gondok és gondolatok egész terhétől, elnyomott érzésektől és mit-tudom-én milyen lidércnyomásoktól. En barátod vagyok, ez a lényeg és tíz év óta szükségem van arra, hogy beszéljek veled, barát a baráttal, nagyon nyíltan, elfogultság nélkül. Tíz éve, hogy el vagyok zárva a világtól. (Micsoda szörnyű érzés volt az a vonatban*: hat éve mindig csak ugyanazokat a háztetőket láttam, ugyanazokat a falakat, ugyanazokat a zord arcokat; s egyszerre észrevenni, hogy közben a széles világ tovább létezett, rétek, erdők, egyszerű emberek, gyerekcsapatok, a fák és kertek, — de főleg micsoda érzés volt, annyi idő után meglátni tükörképemet; azonnal visszamentem a csendőrök mellé.) Ne gondold, hogy megindultságot akarok kiváltani benned: azt akarom mondani, hogy miután annyi idő eltelt és annyi minden történt, aminek legvalóbb lényege talán megfoghatatlan volt számomra, hogy oly sok évi kicsinyes, megnyomorított, sötétségbe és szánalmas szegénységbe süllyesztett élet után veled beszélni, nagyon sokat jelentene számomra. De azért nem kell kitudja-milyen felelősséget éreznod; én csak egyszerű beszélgetésre gondolok, amilyent ren-

* Amikor Gramsci-t a turi-i börtönből a formiai szanatóriumba szállították.

des körülmények között barátok folytatnak egymással. És meg vagyok győződve arról, hogy idejövetelednek minden szempontból és mindkettőnk számára a legjobb hatása lenne. En, úgy látom, nagyon megváltoztam, te sem lehetsz, aki voltál. A dolog gyakorlati oldala ne nyugtalanítson, azt hiszem az megoldható. Biztos vagyok benne, hogy a tervnek több a pozitiv, mint negativ oldala és most szinte csodálkozom, hogy minderre nem gondoltam már előbb, (de mindig úgy voltam, mint a hernyó a gubóban és még most sem igen tudok mozgásba jönni). Szeretném, ha az egészet nyugodtan, konkréten, gyakorlati szempontból vizsgálnád meg, beteges érzések nélkül; és szeretném, ha te lennél az, aki határoz, nyugodtan, anélkül, hogy bárki által befolyásoltatnád magad, még általam sem. Azt hiszed a gyerekek nem örülnének, hogy eljössz hozzám, tudva, hogy én, rajtam kívül álló okokból, hozzátok menni nem tudok?

Leveled első mondata, azt hiszem, d'Annunziotól származik; ezt nem nagyon szeretem. Vannak benne befejezetlen szavak is. Nagyon izgatott lehettél. Vajjon egy gyöngéd simogatásom megnyugtatna-e téged?

Ölellek.

Antonio.

XL.

1936 július.

Drága Delio!

Nagyon örülök, hogy egyetlen levelemmel sem bántottalak meg. Értesültem róla, hogy akkoriban betegeskedtél, de semmi biztosat nem tudtam meg. Igazad van, ha azt gondolod, hogy nem lehet megsértődnünk, ha helyes dolgokat megfelelő hangon mond el nekünk valaki. Most már tudom, miért nem válaszoltam semmit arra, amit a közted és tanitónőd

között Csehov korát illetőleg felmerült nézeteltérésről írtál.

Azt hiszem, azért nem írtam erről, mert a kérdés, úgy, ahogy azt feltetted, kis jelentőségű skolasztikus dogma, azok közül való, melyekkel — mint Engels mondotta, — tele a tarsolyuk azoknak, akik így akarnak kibújni a történelem konkrét tanulmányozása alól. De te még csak tizenkét éves vagy és nem hiszem, hogy tarsolyod tele lenne skolasztikus dogmákkal. Különben, ha így volna is, lesz időd kiüríteni tarsolyod és megtölteni agyadat. Most nem akarok veled vitatkozni, mert szörnyű fejfájásom van. Arra gondolok, hogy 12 éves vagy és habár régen nem kaptam fényképet rólad, képzeletemben így emlékszem meg nőttél és nagyon-nagyon komoly az arcod (a fényképész előtt). Küldtem neked órát. Örülsz neki? Az emlékeid nem nagyon pontosak, de nem baj. Nehéz lesz celluloid labdát találni hattyúval: akkor azt Milánóból hoztam.

Forrón csókollak.

XLI.

1936 november 24.

Drága Julka!

Hogy megnevettesselek, szeretnék egészen professzoros levelet írni, végesvégig tele pedantériával, de nem tudom, sikerül-e. Legtöbbször pedáns vagyok, anélkül, hogy akarnám; az elmult tíz esztendőben, sokféle cenzura alatt, stílusomat a körülmények, az események nyomása formálta. Egy „kis" epizódot mondok el neked, hogy megnevettesselek és hogy megértessem veled lelkiállapotomat. Egyszer, amikor Delio még kicsi volt, végtelen bájos levelet írtál nekem, melyben meg akartad mutatni, hogyan kezd hozzá a gyermek... a földrajzhoz és a tájékozódás-

hoz. Leírtad, amint ágyában fekszik észak-déli irányban kinyujtózva, amint mondja, hogy feje irányában olyan népek laknak, melyek kutyákkal vontatják kocsijukat; balra Kina fekszik, jobbra Ausztria, a lábak irányában a Krimi-félsziget, stb. Hogy ezt a leveledet megkaphassam, több mint egy órát vitáztam a börtönigazgatóval, aki arra gyanakodott, hogy valami rejtjeles üzenetről van szó! Persze úgy kellett vitáznom, hogy el se olvastam leveledet, az igazgató kérdéseiből találgatva, mit is írhattál, mit is akarhattál mondani. „Mi az a Kina és mi köze hozzá Ausztriának?" „Mit jelentenek az emberek, akik kutyákkal vontatják kocsijukat?" Nagy erőfeszítésre volt szükség, hogy kielégítő feleleteket találjak (hiszen leveledet még nem olvastam) és nem is tudom, sikerült volna-e. Végül megkérdeztem: „Önnek felesége van és nem tudja elképzelni, hogyan írhat egy anya gyermekéről a távollevő apának?" Erre azonnal ideadta a levelet; a börtönigazgatónak volt felesége, de nem voltak gyermekei. Ostobaság az egész, de megvan a jelentősége: „Tudtam, hogy az én leveleimet is ugyanazzal a rosszindulatú és gyanakvó pedantériával olvassa, és ez „szorított" arra a „börtönstílusra", amelytől — annyi évi „nyomás" után, — nem tudom megszabadulok-e valaha. Elmondhatnék még más epizódokat és más dolgokat is, de félek, ahelyett, hogy megnevettetnélek, még megszomorítalak a mult szenvedéseinek előkotorgálásával. Leveled felvidított: úgy látom, egy idő óta nem írsz olyan emelkedetten és olyan... abszolute hiba nélkül. Kedves, dolgoztasd agyadat és e célból írj hosszabban a gyerekekről, objektivitás nélkül. Erről jut eszembe: a te aforisztikus meghatározásod, hogy „a gyermekek életéről való beszámoló (?) nem egyéb, mint életük szétboncolása", nagy ostobaság, de még milyen! Nagyobb mint a Himalája! Csak semmi beszámolót (nem vagyok én káplár), a te „szubjektiv" benyomásaidat írd meg. Kedves, én annyira elszigetelt va-

gyok, hogy leveleid olyanok nekem, mint éhezőnek a kenyér (ez nem pedantéria!); miért fukarkodsz úgy velük?

Drága Julka, nagy gyöngédséggel ölellek.

Antonio.

XLII.

1936 december.

Drága Julka!

Leveleid mindig nagy megindulást váltanak ki bennem, de... (ez az átkozott de...) kissé összezavarnak és gondolataim légüres térben keringenek. Tudod, hogy rögeszmém a konkrétség, hogy sokra tartom a beszámolókat (*doklad*) ha jól vannak megszerkesztve és az ismertetéseket, még olyanokat is, amilyeneket sok jezsuita páter írt Kináról, melyekből még századok multán is tanulni lehet. Kedves, szörnyen pedáns vagyok: írj nekem, amit akarsz, mert te mindig jól írsz, sok spontanéitással és egészen beleadva magad az írásba.

Örülök a gyerekeknek és két utolsó levelüknek. Julik lakónikusan és epigrammatikusan ír. Nem használ se jelzőt, se kiegészítőt: stílusa szinte táviratstílus. Delio egészen más. És te, kedves, milyen vagy? Már nem tudlak jól elképzelni, bár mindig gondolok a multra. Küldj nekem fényképeket, ez nem sok, de mégis segít valamit. Amikor Usticában voltam internálva, egy bedujn nagyon összebarátkozott velem; ő is deportált volt; eljárt hozzám látogatóba, leült, kávét ivott, történeteket mesélt a sivatagból, aztán hallgatott, órák hosszat nézve, hogyan olvasok vagy írok; irigyelte a fényképeket, melyeknek birtokában voltam és azt mondta, az ő felesége olyan ostoba, hogy eszébe se jutott soha fényképet küldeni a fiáról. (Még azt sem tudta, hogy a mohamedánoknak tilos

az ember képmását megalkotni, pedig nem volt ostoba.) Csak nem lesz belőled is „beduin felesége"?

Kedves, sok szeretettel ölellek.

Antonio.

XLIII.

Keltezés nélkül.

Drága Delio!

Julka mamától megtudtam, hogy legutóbbi levelem (vagy talán más levelem is?) egy kicsit bántott téged. Miért nem írtál erről semmit? Ha leveleimben van valami, ami rosszul esik neked, helyes, hogy azt tudasd velem és hogy megmagyarázd okát. Te nekem nagyon kedves vagy és nem akarnék neked soha fájdalmat okozni: oly messze vagyok, meg nem simogathatlak, nem segíthetek megoldani, — ahogy azt szeretném, — az agyadban születő problémákat. Ismételd meg a Csehovra vonatkozólag egyszer feltett kérdést, melyre nem válaszoltam: én egyáltalán nem emlékszem rá. Ha te megállapítottad, hogy Csehov szociális író, igazad volt. De erre nem kell különösen büszkének lenned, mivel már Aristoteles megmondta, hogy az ember szociális állat. Azt hiszem, te ennél többet akartál mondani, azt, hogy Csehov meghatározott társadalmi viszonyoknak adott kifejezést, kifejezte korának bizonyos jellegzetességét és azt úgy írta meg, hogy „progressziv" írónak kell tekinteni. Ez az én véleményem is. Csehov a maga módján, az ő kultúrája adta formákban, hozzájárult ahhoz, hogy megszünjön a középosztálynak, az értelmiségnek, a kispolgárságnak döntő szerepe az orosz történelem és jövő formálásában. Ezek a társadalmi rétegek valóban azt hitték, hogy ők ki tudja milyen csodás megújhodás hordozói. Csehov pedig megmutatta, hogy milyen kicsinyesek, büzös gázzal felfújt hólya-

gok, milyen kómikusak, nevetségesek. Te hogyan értetted? Ird meg nekem. Persze hogy nem lehet Csehovról néhány szóval mindent elmondani.

Megjegyezted, hogy a pionir-ujság a multban sok helyet szentelt Tolsztojnak és keveset, majdnem semmit Gorkijnak. Most, hogy Gorkij halott és érezzük a veszteség fájdalmát, ez igazságtalannak látszhat. De mindig kritikai szemmel kell nézni a dolgokat és igy nem szabad elfelejteni, hogy Tolsztoj „világnagyság" volt, azon kevés irók egyike, akik művészetüket a legnagyobb tökélyre vitték, és aki ma is az érzelmek tengerét váltja ki mindenütt, még műveinek rossz fordításaival is, olyan férfiakban és asszonyokban is, akiket eltompított a munkarobot és akik csak kis műveltségűek. Tolsztoj valóban kultúrát és szépséget adott és korunkban nem érte el őt senki. Ha mellé akarnánk állítani valakit, akkor Homeroszra, Euschyloszra, Dantera, Shakespearera, Goethere, Cervantesre és más kivételességekre kellene gondolni.

Levelednek örülök és még inkább annak, hogy jobban vagy, hogy kerítésre mászol a napfogyatkozást nézni, hogy fürödni fogsz és erdei sétákra mégy és hogy tanulsz olaszul. Testileg erősödni, az is munka.

Forrón ölellek.

Antonio.

A FORDITÓ MEGJEGYZÉSE

Antonio Gramsci leveleinek magyarnyelvű kiadását időszerűvé teszi annak a szükségessége, hogy a huszonöt évig fasiszta vasfüggönyök mögé zárt magyar dolgozók végre megismerkedjenek a nemzetközi munkásmozgalom e negyedszázadának vezetőivel: hogy Magyarországon is megismerjék azoknak a férfiaknak és asszonyoknak életét és életművét, akik ebben az időben, határainkon túl a mi felszabadulásunkért is harcoltak, de akikről itthon csak vad rágalmakat és kiagyalt rémmeséket terjesztettek.

E levelek meg fogják éreztetni és meg fogják értetni a magyar olvasóval a nemzetközi munkásmozgalom egyik legkimagaslóbb alakjának tízesztendős börtönszenvedéseit, csodálatos heroizmusát, intellektuális és erkölcsi nagyságát. Gramscinak a börtönből írt levelei az állhatatosság, az önfegyelem, a munkásosztály ügyéhez való törhetetlen hűség mélyen emberi dokumentumai és egyben a nagykultúrájú marxista kutató elméjének megnyilvánulásai.

A magyar ifjúságra a kommunista erkölcsnek ez a megrendítő mintaképe bizonyosan nagy hatással lesz: a levelek bepillantást engednek Gramsci gazdag érzésvilágába, élettársához, barátaihoz, gyermekeihez és elvtársaihoz való viszonylataiba, melyekben mindig, a börtön gyötrelmei között is *ő volt az erősebb*, ő volt az, aki a többieknek erőt, bátorságot és tanácsot adni tudott.

Antonio Gramscit, az Olasz Kommunista Párt titkárát, 1926 november 8-án tartóztatták le és előbb

5 évre Usticába deportálták. De hamarosan kivételes törvényszék elé állították, mely 20 évi és 4 hónapi börtönre ítélte. A gyönge szervezetű Gramsci emberfölötti erővel küzdött fizikai léte és szellemi munkaképessége fenntartásáért. De 10 év alatt Mussolini börtönőreinek és pribékjeinek mégis sikerült őt elpusztítani. Bár a különböző amnesztia-rendeletek folytán Gramsci börtönbüntetése felére csökkent és 1937 április 24.-én lejárt, három nappal „szabadulása" után, április 27.-én megszünt küzdeni, mert megszünt élni.

Az ebben a kötetben közzétett levelek megértéséhez szükséges ismerni a címzetteket és említett családtagokat: a levelek egy részét Gramsci anyjához és nővéreihez, Teresinához és Grazziettához intézte, akik szülőfalujában, Ghilerzában (Szardinia szigetén) éltek. Felesége, Julia (Julka) Gramsci letartóztatása után idegbeteg lett, kisgyermekeivel, Delioval és Giulianoval Moszkvába ment és sohasem nyerte vissza egészségét annyira, hogy férjét Olaszországban meglátogathatta volna. A levelek több utalást tartalmaznak Julia betegségére, melyet igyekeztek titkolni Gramsci előtt.

Kisebbik fiát, Giulianot (Julikot), Gramsci sohasem látta. Levelein keresztül mégis részt vett fiai nevelésében.

A levelek túlnyomó része Tatjánához szól, Julia nővéréhez, aki Olaszországban maradt és aki Gramsci fogságának 10 esztendejében csak annak élt, hogy az ő sorsán lehetőség szerint könnyítsen. Tatjána (Tánja) többször meglátogatta Gramscit a börtönben és ő volt mellette halála órájában.

Antonio Gramsci politikai jelentőségének méltatására a leghivatottabb Palmiro Togliatti, az Olasz Kommunista Párt főtitkára, Gramsci tanítványa, barátja, követője.

Róna Irén

M. I. KALININ

A KOMMUNISTA NEVELÉSRŐL

A szovjet ifjúság nagy barátjának válogatott írásai. Gazdag élettapasztalat, bolsevik bölcseség, egyszerűség és közvetlenség jellemzik Kalinin nagyjelentőségű. könyvét

288 oldal

Ára: fűzve 10.—, kötve 14.— forint

SZIKRA KIADÁS

5.— Ft

Universum